

Caert Thresoor

De Kruikiuskaart
van Delfland

Wandkaart van
Suriname

De Atlas der
Nederlandsche
Overzeesche
Bezittingen

2012 - 31

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 107 Cor Nonhof
De meetkundige grondslag van de Kaart van Delfland van 1712 door de gebroeders Kruikius
- Lowie Brink
115 **De 'ganz revidierte Druck' van Ferrari's wandkaart van Suriname Een unieke samenwerking van de Nederlandse en Duitse schoolkartografie**
- 123 Piet Broeders
De Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen in de kaartenverzameling van het Koninklijk Instituut voor de Tropen
- 130 **Kaartencollecties in Nederland**
- 132 Geert Bekkering
De eerste legpuzzel voor een puzzelraam
- 133
- 137 **Varia Cartographica**
- 138 **Besprekingen**
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Het middengedeelte van de Atlantische Oceaan. Blad 7 uit de 'Atlas van de Wereld' (collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer Atlas 51).

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormel, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: (BLS) 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, daniel@drukkerijknk.nl, ABN AMRO te Lisse, rek.nr. (BLS) 40.85.79.447, BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

M. Ostermann, Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

Peter van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Steef Lemmers, Lisse

H.J. Verhoeff, Wassenaar

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Het Hoogheemraadschap van Delfland heeft in 1701 aan de broers Jacob en Nicolaes Kruikius opdracht gegeven een gedetailleerde kaart te maken van het grondgebied van het Hoogheemraadschap van Delfland.¹ In 1712 zijn de kopergravures gereedgekomen en in 1713 is de kaart in druk verschenen. Jacob heeft de kaart niet mogen afmaken: hij is overleden toen die voor ongeveer driekwart klaar was. Het kaartbeeld beslaat 22 bij 22 km en is getekend op een schaal 1:10.000. De kaart is nu 300 jaar oud en dat is een goede gelegenheid om de kaart eens grondig te analyseren op de landmeetkundige aspecten.*

Inleiding

In de stadhuizen van Delft en Vlaardingen en in het Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van Delfland aan de Phoenixstraat in Delft hangen compleet samengestelde exemplaren van de kaart. Het hele kaartbeeld is, afgezien van de eveneens gedrukte omlijsting, 220 cm hoog en 220 breed, en is opgebouwd uit 25 kaartdelen in een 5 x 5 raster met twee extra stroken voor de versiering van de bovenkant van de kaart. De originele kopergravures en de opbergkist zijn nog in het bezit van het Hoogheemraadschap. De Technische Universiteit Delft presenteert op haar website een ingekleurd exemplaar van ongekende schoonheid uit het bezit van het Hoogheemraadschap.²

De kaart was bedoeld om de hoogheemraden de waterstaatkundige toestand van Delfland te tonen met de verantwoordelijken voor het onderhoud. Zo staan bij de sluizen de gemeenten genoemd. Ook

De meetkundige grondslag van de Kaart van Delfland van 1712 door de gebroeders Kruikius

1. De kaart van Delfland in het stadhuis van Delft

Dr. C.J. Nonhof is een bewonderaar van de kaart van Delfland door de gebroeders Kruikius

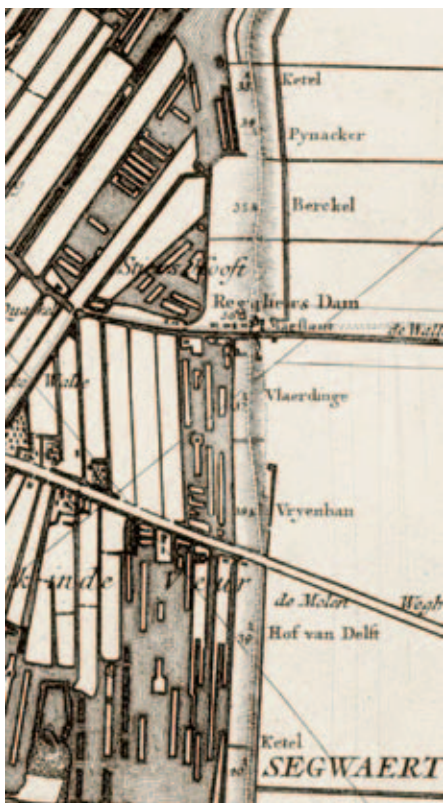
op de dijken staan tussen de grenspalen de onderhoudsplichtigen genoemd. Ook de kleine waterstaatkundige zaken worden niet vergeten. Zoals de gebroeders Kruikius het zelf zeggen op de kaart: “t Hooge Heemraedschap van Delflant met alle de steden, dorpen, ambachten, litmaten, polders, blocken, gehughten, buerten, hofsteden, woningen, boomgaerden, tuynen, velden, sluyzen, vaerten, vlieten, stranden, duynen, dycken, wegen, kaden, molens, bruggen, meeren, dobbens, wateringhen etc. daer in gelegen op voetmaet.” Het kaartbeeld valt op door de enorme detaillering. Elke boerderij en elke kavel-sloot is opgenomen. Kleine delen van de kaart zijn voor allerlei doeleinden door verschillende personen vergele-

ken met de hedendaagse topografische kaart. De historici Jacques Moerman en Frits van Ooststroom publiceren in elke aflevering van de Midden-Delfkrant wel een voorbeeld, maar er zijn veel meer onderzoekers die de kaart gebruiken. De detaillering van de kaart, vaak als nauwkeurigheid omschreven, roept dan altijd bewondering op. Maar detaillering en nauwkeurigheid zijn twee verschillende dingen. Uiteindelijk heeft de kartering 9.999½ gulden gekost; dat is dus afgezien van het maken van de koperplaten. Alles inclusief heeft de productie rond de 20.000 gulden gekost.

De randdecoratie van de kaart is fraai vormgegeven met de wapens van de hoogheemraden door Pieter Haringh aan de linker en rechterkant. De overige versieringen zijn van de hand van Arnoldus Houbraken; ze vertonen de bronnen van welvaart van Delfland, zoals de visserij, veeteelt en akkerbouw. De namen van de kartografen staan rechtsonder op de kaart en de namen van de graveurs links-onder. Meer informatie over het tot stand komen van de kaart en het leven en werk van Nicolaes Kruikius is te vinden in het werk van Postma.³

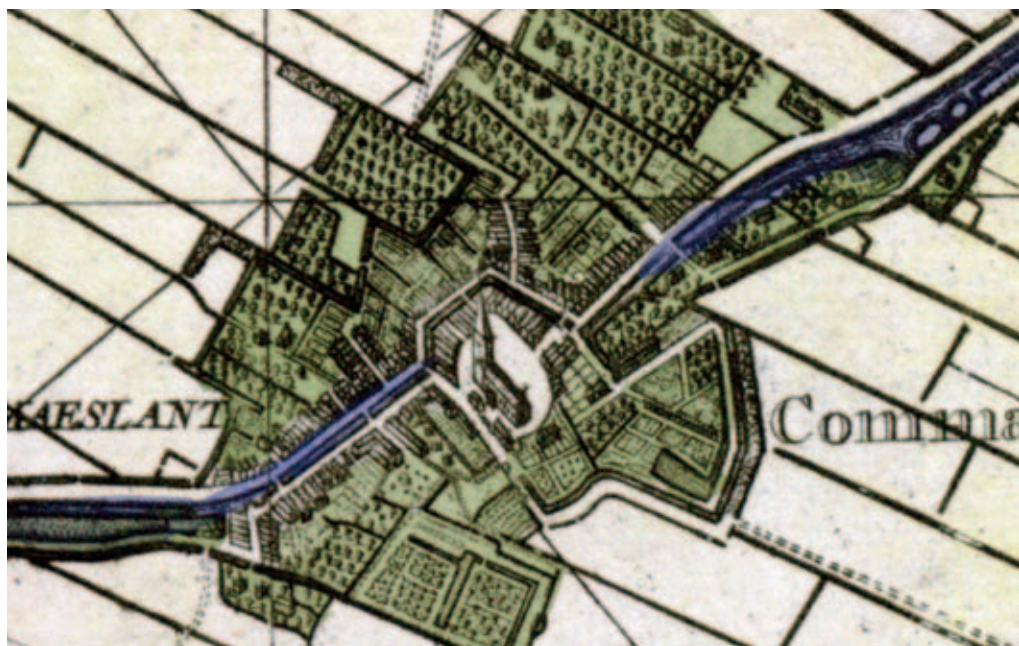
2a. De Vijf Sluizen aan het einde van de Poldervaart met de vijf onderhoudsplichtigen.

2b. Deel van de Landscheiding tussen Delfland en Schieland met genummerde grenspalen en onderhoudsplichtigen.

3a. Centrum Delft met Nieuwe Kerk op de voorgrond volgens de ingekleurde kaart. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

3b. Kerk van Maasland volgens de ingekleurde kaart. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

3c. De vervening heeft de kerk van Berkel bereikt.
Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

4c. Visserij en schapenteelt. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

4a. Melkveehouderij. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

Deze studie is een poging om de meetkundige kwaliteiten van de kaartenmakers vast te stellen. Over de stappen tussen het veldwerk en het in koper graveren van de kaart valt niets te zeggen: er zijn geen originele veld aantekeningen of werktekeningen bewaard gebleven. Ook over de gebruikte meetapparatuur is alleen globaal iets bekend, zie bijvoorbeeld het boekje over de kartograaf Dou en de Hollandse Cirkel van Pouls.⁴ Het is wel mogelijk om iets te zeggen over de vervormingen die de koperplaten tijdens het drukken hebben ondergaan en over de werking van het papier door de eeuwen heen. Het drukproces zelf zorgt voor vervorming. Gravures drukt men op vochtig papier. Verschillen

4b. Eendenkooi, kazen maken en graanoogst. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

in bevochtiging en daardoor verschillen in krimp tussen de deelbladen geven fouten. Delen van het papier en bevochtiging per deelblad zijn niet homogeen waardoor op de bladen lokale vervormingen voorkomen. Bij de analyse zijn allerlei correcties toegepast om dergelijke vervormingen op te vangen. De posities van de kerktorens op de kaart van Delfland zijn relatief in het 5 x 5 raster van de deelkaarten opgemeten en daarna nog een keer in het veel fijnere minutenraster. Daarna is de locatie herberekend in een raster dat gebaseerd is op het gemiddelde van alle onderliggende rastereenheden. Het raster van de deelkaarten is bij de vergelijking met de topografische kaart apart in de twee kaartrichtingen geoptimaliseerd. Steeds is er daarbij voor gewaakt het kaartbeeld zelf te verbeteren.

De problematiek wordt duidelijk bij het bekijken van de samengestelde kaart. De 25 deelkaarten worden apart gedrukt met een kaartrand. Op elk blad staat een knijplijntje aangegeven om de juiste uitsnede te kunnen maken. Bij het samenvoegen van de deelkaarten blijken die niet helemaal dezelfde afmetingen hebben. Ook is het knijplijntje niet altijd even recht. Op de samengestelde kaarten is op de naden te zien hoe de samenstellers geworsteld hebben met deze materie. Het zijn minieme verschillen, maar het blijkt nodig hiervoor te corrigeren om de nauwkeurigheid van de integrale kaart te kunnen vaststellen.

5. Aansluiting vier deelkaarten op samengestelde kaart in het stadhuis van Delft

Nauwkeurighedsanalyse in het kort

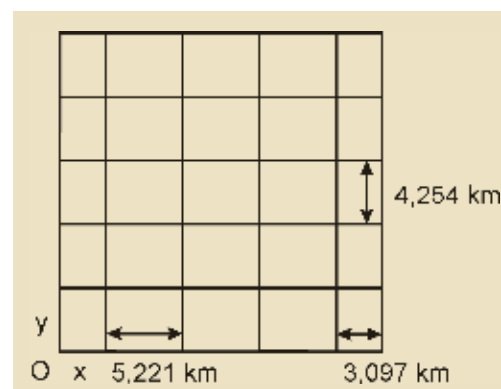
In het bestek van deze bijdrage is het niet mogelijk het complete onderzoek te presenteren.⁵

Als eerste is gekeken of de originele kopergravures nog bruikbaar waren. Indien dat het geval zou zijn, was het mogelijk geweest de vervorming van het papier te omzeilen. Dat bleek niet zo te zijn. Het drukproces heeft de platen krom gebogen en uitgewalst. We zijn dus aangewezen op de papieren versies van de kaart.

Van de 25 kaartbladen zijn gescande zwart-wit versies voorhanden. De hoekpunten van de knijplijntjes zijn opgemeten en daarmee is een gemiddeld raster opgebouwd voor de integrale kaart. Dit bestaat uit links en rechts een kolom met vijf smalle kaartbladen boven elkaar, en in het midden een blok van drie breed en vijf hoog van brede kaartdelen. De hoekpunten van de kaartbladen zijn met het fotobewerkingsprogramma Corel Photo-paint op de hoekpunten van het raster gelegd.

Deze actie heeft een grote verbetering teweeggebracht. Het voorbeeld van de kaart in deze publicatie komt van deze eerste verbeterde versie. De bochtigheid van de knijplijnen en meer in het algemeen de beperkte, lokale vervormingen, zijn niet gecorrigeerd. Tussen de gecorrigeerde hoekpunten in hebben de vervormingsbronnen nog steeds hun invloed.

Uit een foutenbeschouwing bleek dat de meetfout in deze gecorrigeerde kaart ongeveer even groot is als de geconstateerde afwijking van de locatie van de kerken ten opzichte van de topografische kaart. Het was dus nodig nauwkeuriger te worden.

6. Basisraster voor deelkaarten; gecorrigeerd voor verschillende schaalfactor in x- en y-richting.

Dat blijkt ook te kunnen! Er staat een fijnmazig netwerk op de kaart van lengte- en breedteminuten. Hier staan de hoekpunten dicht bij elkaar en kunnen de vervormingsbronnen minder hun invloed uitoefenen. Van dat fijne raster is ook weer een gemiddeld raster berekend. De positie van de kerken is relatief ten opzichte van het originele vervormde raster opgemeten en herberekend in het gecorrigeerde gemiddelde raster. De geschatte meetfout bedraagt nu 11 meter in de noord-zuid-richting en 10 in de oost-west-richting. Het verschil komt doordat de lengteminuut kleiner is dan de breedteminuut. De belangrijkste bijdrage aan de meetfout wordt geleverd door het feit dat de kerken niet van boven, maar schuin van boven zijn ingetekend (zie figuren 3a, 3b en 3c). Het is daardoor lastig om het centrum van de voet van de kerktoeren op te meten. De spreiding in de positie van de kerken ten opzichte van de topografische kaart is groter: een standaarddeviatie van 30 meter in de noord-zuid-richting en eveneens 30 meter in de oost-west-richting. Met deze methode hebben we dus de echte nauwkeurigheid van de kaart van Kruikius te pakken.

Meetkundige grondslag van de kaart

Met de inzichten die na een uitgebreide analyse over de kaart zijn opgebouwd, is het mogelijk de werkwijze van de

gebroeders Kruikius voor een belangrijk deel te reconstrueren. Er blijven echter ook een aantal zaken in nevelen gehuld, zoals we hieronder zullen zien.

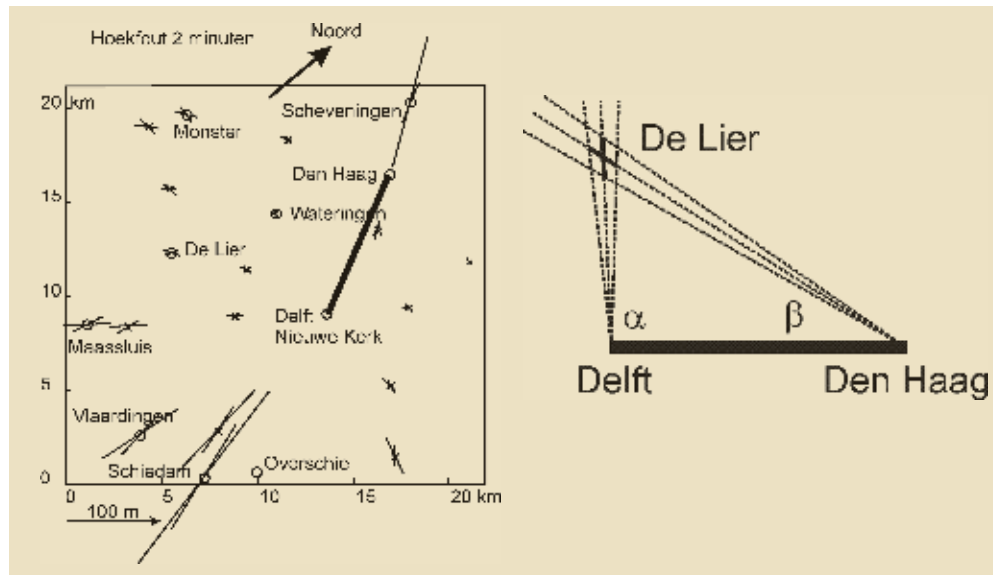
Als eerste hebben de gebroeders besloten de kaart te maken in de schaal 1:10.000. Dat drukt de ambitie uit om letterlijk alles van Delfland op de kaart weer te geven. Het schept ook de verplichting om een nauwkeurige maatbalk op de kaart op te nemen. De Rijnlandse roede hebben zij verdeeld in tien en en zo'n tiende deel hebben zij weer verdeeld in tien. Bij deze schaalverdeling schrijven zij -100, 0, 100 tot 900 roeden. De nauwkeurigheid van de schaal is niet goed vast te stellen. We kunnen die alleen vanaf het vervormde papier aflezen en dat is dan de bepalende factor. Het blijkt dat in vergelijking tot de standaardroede in Leiden de meetketting en waarschijnlijk hun eigen kopie van de roede op een duizendste nauwkeurig was.

De keuze voor de schaal 1:10.000 komt op ons als logisch over. Dat was het toen niet. Lengten werden in twaalfen verdeeld en niet in decimalen, zoals het matenstelsel uit die tijd illustreert. De gebroeders Kruikius waren de eerste die de schaal 1:10.000 hanteerden.⁶

Rijnlandse lengtematen

roede (12 voeten)	376,73580 cm
voet	31,39465 cm
duim (1/12e voet)	2,61622 cm
lijn (1/12e duim)	0,21802 cm

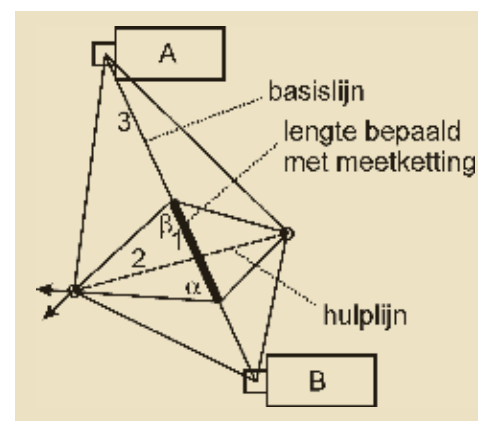
Als tweede besluiten zij de kaart in twee delen op te meten vanuit de bases Den Haag-Delft en De Lier-Delft. Meettechnisch zijn vanuit de lijn Delft-Den Haag alleen de kerken in de bovenste tweederde deel van de kaart op te meten, met uitzondering van Scheveningen. Vanuit Delft-De Lier is het mogelijk de kerken in het onderste derde deel op te meten. In figuur 8 zijn de mogelijke nauwkeurigheden voor metingen vanuit Delft-Den Haag weergegeven. De methode van de voorwaartse

8. De kruisen geven het foutenveld voor intekenen van kerken vanuit de basis Delft – Den Haag als de fout in de hoekmeting 2 minuten bedraagt. Voor Overschie is de fout te groot om in te tekenen.

insnijding werkt het beste haaks op de basislijn en op enige afstand daarvan. De methode werkt het slechtst in het verlengde van de basislijn, zoals bijvoorbeeld het geval is bij Scheveningen in het bovenste deel van de kaart. De fout voor de positionering van Overschie paste zelfs niet meer in de figuur. De eerste meting in het veld betreft het vaststellen van de lengte van een van de basislijnen. Het lijkt erop dat dat Delft-Den Haag is geweest. De overschatting van de afstand Delft-Den Haag komt het best overeen met de gemiddelde overschatting van afstanden op de kaart van Delfland ten opzichte van de echte afstanden volgens de topografische kaart. De afstand Delft-Overschie heeft dezelfde nauwkeurigheid, maar Overschie ligt in een ander hoogheemraadschap. Delft-De Lier is de tweede basislijn die is gebruikt bij het opmeten van de kaart; daarvan komt de overschatting van de afstand minder goed overeen met die van het gemiddelde van de kaartdelen. Op de basislijn zijn met de meetketting 100, 200, en meer roeden afgemast conform de schaalverdeling op de kaart. De meting gaat dwars door de weilanden over sloten en vaarten. De ketting is daarbij strak getrokken op een duizendste nauwkeurig. Snellius doet zo'n meting over het ijs van de onderge-

lopen weilanden.⁷ Waarschijnlijk hebben de gebroeders dat ook gedaan. Daarna is met de werkwijze zoals geïllustreerd in figuur 9 de lengte van de basislijn vastgesteld. Met een liniaal en een instelbare zwenkhaak zijn de metingen op papier overgebracht. De langste liniaal moet tegen de drie meter lang zijn geweest om het minutenraster

9. Basisnet met afstandmeting. De werkvolgorde is aangegeven.

te kunnen tekenen, zoals we later zullen zien. De zwenkhaak moet op een minuut nauwkeurig af te lezen zijn, net als de Hollandse Cirkel. Uit de ijking van de kaart met de hedendaagse topogra-

7. Maatlat op de deelkaarten. Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

fische kaart en de maatvoering volgens het maatlatje van 1000 roeden op elk kaartblad komt een overschatting van de afstanden van 0,1% naar voren.

Vanuit Delft en Den Haag is de kerk van De Lier ingemeten en op de kaart ingetekend. Vanuit Delft en De Lier is Scheveningen op de kaart gezet. De basis is daarmee klaar en het probleemgeval Scheveningen is opgelost.

De lengten van de twee basislijnen zijn overgenomen op twee nieuwe stukken papier. De locaties van de kerken in het bovenste tweederde en onderste derde deel van de kaart zijn hierop ingetekend. Overigens kunnen de gebroeders ook molens en andere hoge punten hebben ingemeten. De reden voor het bestaan van twee deelkaarten kan heel eenvoudig met het formaat te maken hebben. Een kaartbeeld van ruim twee meter in het vierkant op een tafel geeft fysieke problemen, je moet op tafel gaan liggen om erbij te kunnen. Dit probleem komt nog een keer terug bij het afwerken van de kaart, wanneer die wel uit één stuk bestaat. De opmeting en intekening van de kerken gebeurt met een uiteindelijke hoeknauwkeurigheid van 2 tot 5 minuten.

De twee deelkaarten zijn met de basiskaart samengevoegd tot een compleet kaartbeeld, waarschijnlijk weer op een nieuw vel papier. Daarbij is de deelkaart

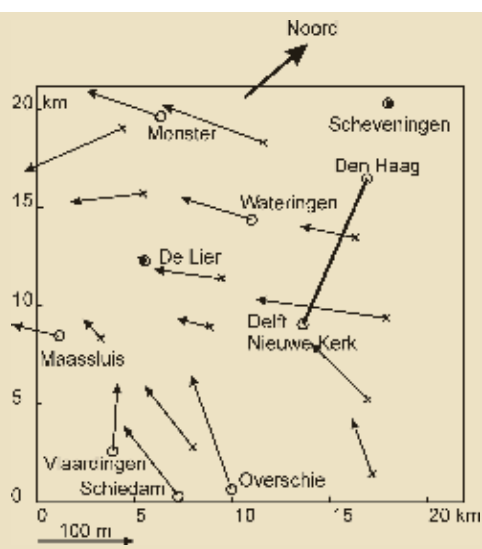
met het bovenste tweederde van de kerken ongeveer een centimeter teveel naar rechts gepositioneerd en de deelkaart met het onderste derde deel van de kerken ongeveer een centimeter teveel naar rechtsonder. Twee fouten waarover we slechts kunnen speculeren hoe die tot stand zijn gekomen. Het lijkt immers weinig moeite te kosten de kaartdelen ruim binnen een millimeter nauwkeurig samen te voegen. Bovenstaande werkwijze leidt tot het foutenveld zoals in figuur 10 weergegeven.

zullen de verschuivingen de nodige hoofdbrekens hebben gekost. Daarna is per polder de kaart vlakdekkend ingevuld. Voor het inmeten van deze details hebben de gebroeders Kruikius alle sloten en vaarten en wegen en kades afgelopen en alles minutieus ingemeten en opgeschreven.

Tot slot is de Duitse mijl en het daarvan afgeleide minutenraster aangebracht. De lengte van de Duitse mijl stellen zij op 1800 roeden, wat veel te klein is. De

11. Kaart van de polder Klein-Vrijenban door Nicolaes Kruikius 1710; gemeentearchief Delft 1^e afd. inv. nr. 921.

10. Vergelijking tussen kaart van Kruikius en Topografische kaart. Delft en Den Haag zijn op de juiste plek gepositioneerd. De pijltjes geven aan in welke richting en hoever de overige kerktorens moeten worden verschoven om ze ook goed op de topografische kaart te leggen.

Over hoe de verdere uitwerking van de kaart in zijn werk is gegaan, kunnen we een idee krijgen door figuur 11 te bekijken. Als eerste zijn de wegen, hoofdwaterwegen en kades aangebracht. Daarbij

moderne waarde op basis van de zeemijl geeft 1666,2 roeden per Duitse mijl. De afmeting van de breedteminuut is daarmee ook 9% te klein. De afmeting van de lengteminuut heeft geen relatie met

de geografische lengteminuut. Deze is bepaald door een schoonheidsideaal, zoals dat tot volle uitdrukking komt op de kaartdelen 4, 8 en 12; lengte- en breedteminuten gaan hier precies door de vier hoekpunten van de deelkaart. De richting van het noorden is ongeveer 2 graden teveel naar het westen. Snellius en Picard gingen de gebroeders Kruikius voor bij het bepalen van de afmeting van de breedteminuut.⁸ Zij bereikten een nauwkeurigheid van respectievelijk 3% te klein en 0,1% te groot. Ter hoogte van Delft is de fout in de breedteminuut (52°) ongeveer één minuut.

De kaart is nu klaar, maar moet nog op koperplaat worden overgebracht. Het kaartbeeld wordt daartoe onderverdeeld in 25 delen, zoals in figuur 6 is weergegeven. Het overbrengen voegt nauwelijks extra fouten toe bovenop de twee eerder genoemde blunders. Het drukproces en veroudering van het papier daarentegen wel. Deze zijn, zelfs na beeldbewerking, van dezelfde orde van grootte als de nauwkeurigheid van de getekende kaart.

Het fijne minutenraster brengt de vervorming door het drukproces en veroudering nauwkeurig in kaart. Door kerken relatief ten opzichte van dit fijne raster in te meten, valt de originele kaart op de kopergravure met voldoende nauwkeurigheid te reconstrueren.

Hiermee zijn we weer in de tegenwoordige tijd terecht gekomen. Achteraf moeten we blij zijn met het minutenraster, hoe fout ook geconstrueerd, dat ons de mogelijkheid geeft de vervormingen tijdens het drukproces en in latere eeuwen terug te rekenen. Ook over de twee systematische fouten bij het samenstellen van de kaart, hoe ergerlijk en onbegrijpelijk ook, moeten we blij zijn. Deze geven directe aanwijzingen over de totstandkoming van de kaart.

Conclusie

Er zijn drie fouten gemaakt bij het maken van de kaart. De fout in de hoekmeting bedraagt 2 tot 5 minuten, waarbij het meetinstrument waarschijnlijk tot op 1 minuut was af te lezen. De kerken in het bovenste tweederde deel van de kaart zijn allemaal ten opzichte van de basislijn Delft-Den Haag ongeveer 100 m naar rechts verschoven (volgens figuur 10 moeten ze 100 meter naar links verschoven worden om ze weer op de goede plek te krijgen.) De kerken in het onder-

ste derde deel van de kaart zijn integraal ongeveer 100 meter naar rechtsonder verschoven ten opzichte van de basislijn Delft-De Lier. Bij een schaal van 1:10.000 is dat een verschuiving van 1 cm van kaartonderdelen ten opzichte van elkaar. Het blijft onduidelijk hoe die systematische fouten tot stand zijn gekomen.⁹

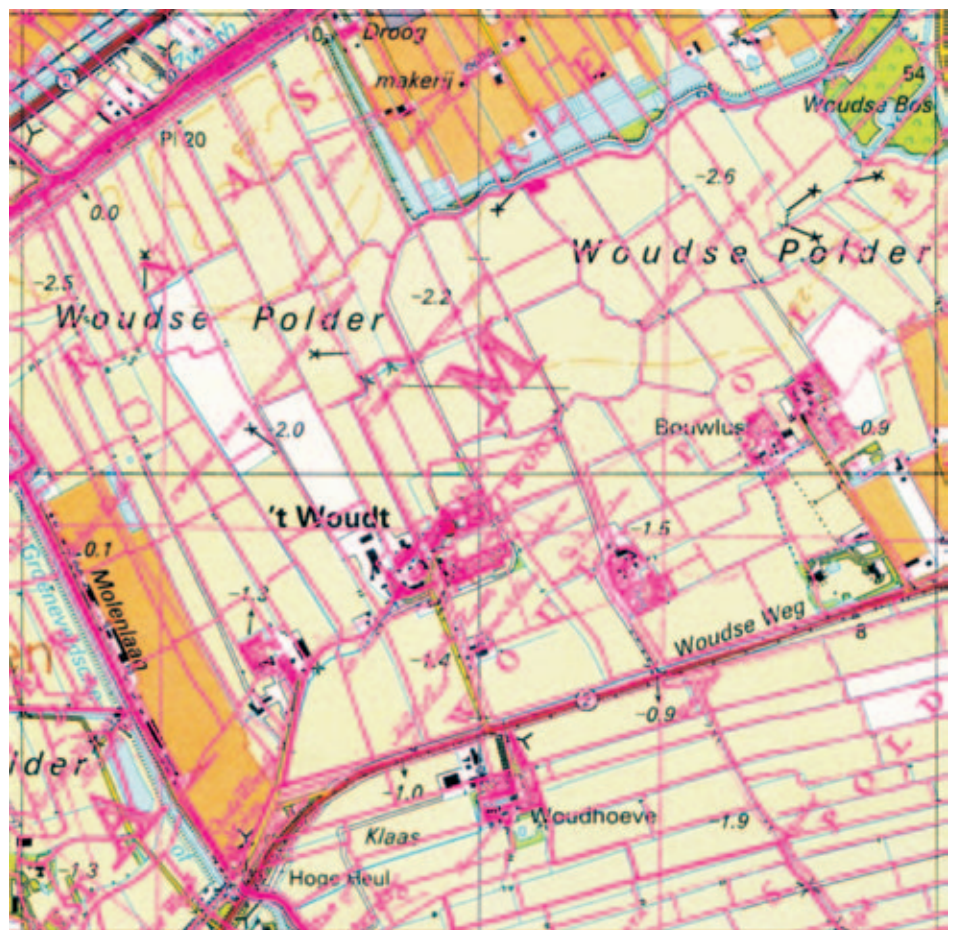
Is de kaart goed of slecht? Dat is eigenlijk niet vast te stellen, omdat vergelijkingsmateriaal uit die periode ontbreekt. Met moderne satellietnavigatie moet je het ook niet vergelijken. Het enige wat je kunt doen is kijken naar de kaart en je in te beelden dat je zelf een polder inneemt en op een kaart zet. Beklim de Nieuwe Kerk in Delft om naar de andere kerken te kijken. Bedenk hoe je de locaties van die kerken goed op papier zou kunnen krijgen. Reken eens uit hoe dik je potloodlijntje mag zijn. Nicolaes en Jacob hebben met hun hulpen zeven jaar te voet het veldwerk gedaan. Een aantal graveurs heeft er vier jaar over gedaan om de schetsen tot gravures om te werken. Het resultaat is een fantastische kaart waarin iedereen heel veel kan ontdekken. Zie figuur 12 voor een

vergelijking met de topografische kaart 1:25.000.

Het blijkt dat de plaats waar de gebroeders Kruikius hebben gestaan op de Nieuwe Kerk is terug te vinden. Het bordes op de eerste omloop dat uitkijkt op het standbeeld van Hugo de Groot geeft zicht op het grootste deel van de kerken van Delfland van Den Haag via het westen tot Overschie. Het overeenkomstige bordes aan de achterkant van de toren geeft uitzicht van Den Haag via het oosten tot Berkel. Er is ook ruimte om met een Hollandse Cirkel uit de voeten te kunnen.

Nawoord

In de inleiding is beweerd dat er voor gewaakt zal worden het kaartbeeld zelf aan te passen. Achteraf moet worden gezegd dat dat niet gelukt is. Bij de eerste analyses is ervan uitgegaan dat er geen systematische fouten in de originele kaart zitten, dat alle kerken eenzelfde gewicht in de schaal leggen. Er worden twee systematische fouten aan de orde gesteld, die in een laat stadium van het onderzoek ontdekt zijn. De correctie

12. Gebied rond 't Woudt volgens de Topografische kaart en volgens Kruikius. Bron: Dienst voor het kadaster en de openbare registers, Apeldoorn; Bron: Hoogheemraadschap van Delfland, Delft.

in de schaalfactor in de y-richting ten opzichte van die in de x-richting in de eerdere analyses heeft daarom ook het kaartbeeld verbeterd. De consequentie is dat alle nauwkeurigheden die hierboven gepresenteerd worden, iets geflatteerd zijn ten opzichte van de kaart zoals die oorspronkelijk op koperplaat is gegraveerd. De grootte van de correctie blijkt echter ruim binnen de relevante standaarddeviaties te blijven.

Het is mogelijk de systematische fouten bij het samenstellen van de kaart rekenkundig op te heffen. Dat maakt het mogelijk een betere kijk op de landmeetkundige praktijk te krijgen. Zonder systematische fouten had de gemiddelde fout in de afstand tussen de kerken op de koperplaat 25 meter bedragen met een standaarddeviatie van 18 meter. Ter vergelijking: dat is nu 38 ± 29 m. Voor de goede orde: er is hier gerekend met de absolute waarde van de fout.

Noten

* Een woord van dank ben ik verschuldigd aan het Hoogheemraadschap van Delfland voor het opmeten van de kerktorens in hun GIS-pakket en het mogen onderzoeken van de originele koperplaten.

1 Kruikius, J. en Kruikius, N. (1712), *Kaart van Delfland*. Delft: Hoogheemraadschap van Delfland.

2 Kruikius Kaart op de website van de TU-Delft: <http://www.tudelft.nl/live/pagina.jsp?id=a6eb38b1-52fd-497e-a79e-c498a16fd650&lang=en>; 10 oktober 2012

3 Postma, C. (1988), *Inleiding Nicolaes Kruikius en zijn werk*, opgenomen in *Kruikius Kaart van Delfland 1712*. Alphen a/d Rijn: Canaletto, 2^e druk met index op de kaart.

4 Pouls, H.C. (2004), *De landmeter Jan Pietersz. Dou en de Hollandse Cirkel*. Delft: Nederlandse Commissie voor Geodesie.

5 De volledige versie is bij de auteur op te vragen.

6 Krog, P.C.J. van der (1995), *Het verhoudingsge-*

tal als schaal en de eerste kaart 1:10000.

In: *Karthografisch Tijdschrift* 21 (1995) 1= Nederlands Geodetisch Tijdschrift/Geodesie 37 (1995) 1, Blz. 3-5.

7 N.D. Haasbroek: *Willebrord Snel van Royen; zijn leven en zijn werken* (Lustrumboek 'Snellius' 1960)

8 Snellius, W. (1617), *Eratosthenes Batavus; de Terrae ambitus vera quantitate* (Leiden 1617);

Picard, J. (1671), *Mesure de la Terre*. Paris: Imprimerie Royale.

9 C. Postma meldt dat uit bewaard gebleven correspondentie blijkt dat er onenigheid is geweest tussen Kruikius en de graveurs over het gebruik van houten (kromme) linialen en het vervormen van papier. Het blijft daarbij onduidelijk of het over de hier beschreven problematiek handelt, maar men was zich er in ieder geval van bewust dat er fouten zijn gemaakt.

13. Het bordes boven Hugo de Groot op de eerste verdieping van de Nieuwe Kerk in Delft geeft uitzicht op de kerken van Den Haag via het westen tot Overschie.

Summary

The geometric basis of the map of Delfland of 1712 by the Kruikius brothers / Cor Nonhof

Jacob and Nicolaes Kruikius produced a map at the scale of 1:10.000 of the area covered by the Water Board of Delfland. The map was printed in 25 sections showing an area of about 22 x 22 km. Twenty church steeples were referenced to the grid in minutes on the map. The grid was corrected for warping and size differences to obtain the original accuracy of the master drawings. The distances between church steeples were compared to the actual distances as they are known today. The absolute value of the difference in distances between church steeples on the map differed on average by 38 m with a standard deviation of 29 m. A comparison of the length indication on the map with actual distances revealed an exaggeration of distances of 1 promille.

The map was constructed in three separate parts: a map with the baselines comprises the two bases Delft-The Hague and Delft-De Lier and the church of Scheveningen; a map of churches in the upper two thirds of the area as measured from Delft-The Hague and a map of churches in the lower third of the area as measured from Delft-De Lier. The latter two were combined with the baselines map with a misfit of around 1 cm, allowing the deduction of this construction.

Vreemd is het niet dat de kaarten van Suriname, eens de 'meest Nederlandsche kolonie' genoemd,¹ doorgaans van Nederlandse of Surinaamse makelij zijn. Ook de in 1955 door uitgeverij Dijkstra in Zeist uitgegeven Kaart van Suriname van Ferrari is geheel een product van eigen bodem. Frappant is echter dat de tweede editie van deze schoolwandkaart (1969) een onmiskenbaar Duits uiterlijk vertoont, zodat geconcludeerd moet worden dat er ergens een vermenging heeft plaats gehad van de Nederlandse en Duitse schoolkartografie. Dankzij een opgedoken briefwisseling in het familiearchief van Ferrari kon deze unieke samenwerking gereconstrueerd worden.*

Contacten tussen de Nederlandse en Duitse schoolkartografie zijn niet uitzonderlijk in de negentiende en twintigste eeuw, maar - we moeten de feiten maar eerlijk onder ogen zien - het is voornamelijk eenrichtingsverkeer vanuit het oosten. Dit geldt voor schoolatlassen maar zeker ook voor schoolwandkaarten: "Die deutsche Wandkartenherstellung ist führend in der Welt."² Naast Duitse invloeden op het ontwerp van Nederlandse schoolwandkaarten³ zijn er in de twintigste eeuw diverse Duitse schoolwandkaarten met Nederlandse namen als licentie-uitgaven in Nederland uitgebracht, zoals door Thieme (1915, 1921), Luctor (Westermann-kaarten, jaren '60), Dijkstra (Justus Perthes-kaarten, jaren '60, zie afb. 1) en vrij recent nog door Wolters-Noordhoff (vijf VEB Hermann Haack-kaarten, 1990). Gezien de hoge ontwikkelingskosten en lage oplagen van schoolwandkaarten is het begrijpelijk dat Nederlandse uitge-

De 'ganz revidierte Druck' van Ferrari's wandkaart van Suriname

Een unieke samenwerking van de Nederlandse en Duitse schoolkartografie

Dr.ir. L.E.S. Brink is eigenaar van antiquariaat De Wereld aan de Wand, dat gespecialiseerd is in schoolwandkaarten.

vers soms van eigen producties afzagen en voor licentie-uitgaven kozen. Uitgever Dijkstra (in Zeist) en auteur F. Ferrari (in Paramaribo) probeerden echter ook een voor Nederland unieke vorm van samenwerking uit: een bestaande Nederlandse schoolwandkaart van Suriname opnieuw uit te laten voeren

1. *Die Erde* van [H.] Haack en [W.] Painke uitgegeven door Justus Perthes in Darmstadt (zesde editie, [1968], schaal 1:16.000.000, 4 kaartbladen, 125 x 210 cm) met daaronder de licentie-uitgave *De aarde* van uitgeverij Dijkstra in Zeist uit 1968. Afgezien van de door Kooyman verzorgde Nederlandse beschrijving zijn de twee wandkaarten volkomen identiek.

door W. Painke van 'Kartenverlag' Justus Perthes in Darmstadt. Hieronder wordt van deze internationale kaartproductie de Nederlands-Surinaamse inbreng, de Duitse inbreng en de samenwerking beschreven.

De Nederlands-Surinaamse inbreng: Dijkstra, Ferrari en 'lucht-kaartering'

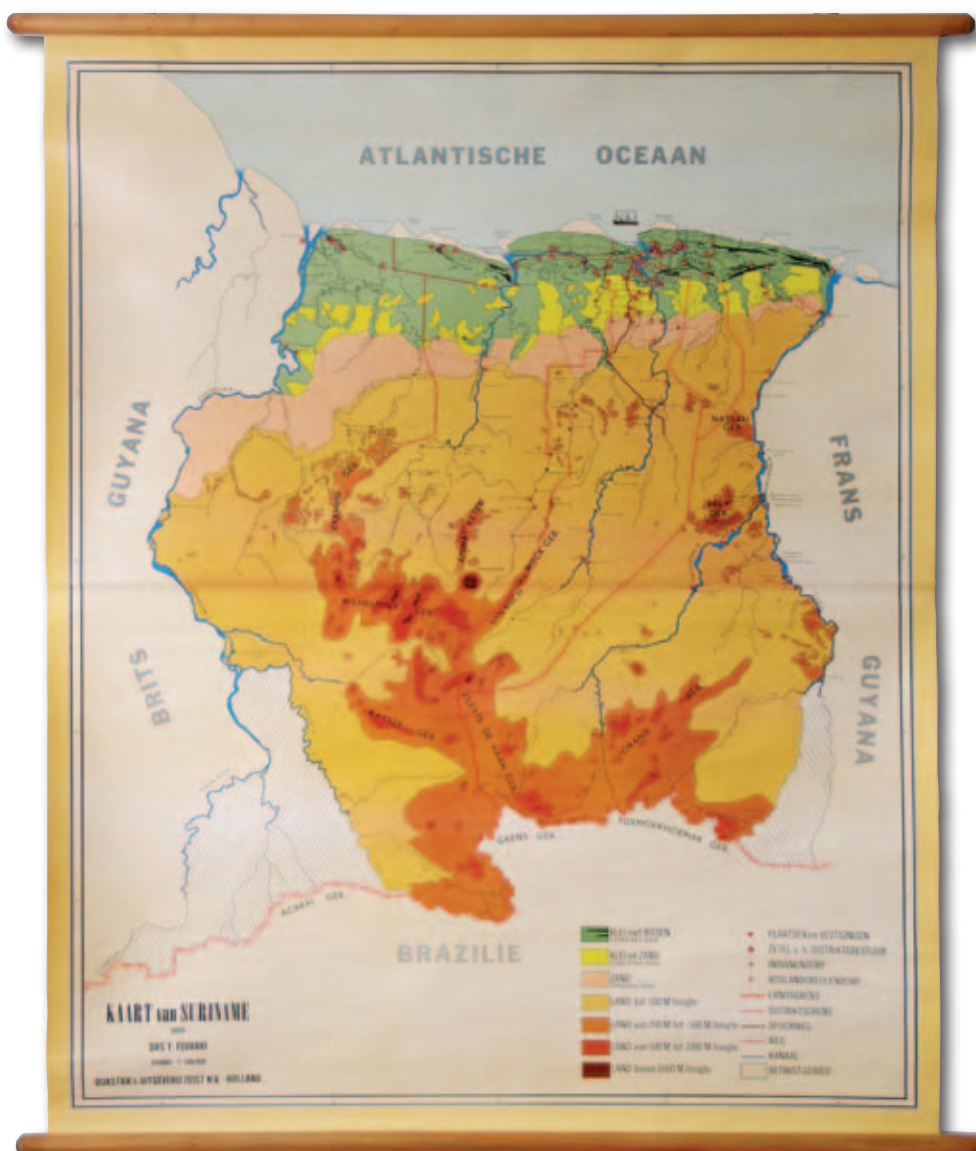
In april 1950 zat de nog jonge Utrechtse fysisch geograaf en aardrijkskundeleraar Frans Ferrari (1921-1993) wat onwennig op de boot naar Paramaribo. Het in 1947 ingestelde Welvaartsfonds en het nieuwe streven naar een planmatige ontwikkeling van Suriname zouden 'het vergeten Rijksdeel' proberen op te stoten in de vaart der volkeren. Een van de uitvloeisels was de oprichting van de eerste middelbare school van Suriname in Paramaribo in 1950. Een benoeming als aardrijkskundeleraar aan deze school was de reden dat Ferrari emigreerde naar Suriname (zie afb. 2). Het volkomen ontbreken van bruikbare (school)wandkaarten van Suriname voor het aardrijkskundeonderwijs⁴ zal Ferrari danig dwars hebben gezeten. Eind 1953 benaderde hij daarom twee schooluitgevers - de gerenommeerde marktlieder Wolters en 'coming star' Dijkstra - met de klacht dat er "hier in Suriname met smart op een schoolkaart wordt gewacht."⁵ Wolters was zeker geïnteresseerd in de uitgave van een schoolwandkaart en bleek daarover al in 1949 overleg gevoerd te hebben met het Departement van Onderwijs en Volksontwikkeling in Paramaribo. De ondernemende S.J.P. Dijkstra pakte het echter slimmer aan door persoonlijk naar Paramaribo af te reizen voor een tentoonstelling van leermiddelen van Dijkstra in het onderwijsdepartement en voor persoonlijke gesprekken met Ferrari en de hoofdinspecteur voor het onderwijs, K.R.S. Coleridge. Bovendien bood Dijkstra Ferrari een beduidend hoger honorarium, zodat het contract voor een grote schoolwandkaart van Suriname op de schaal 1:500.000 snel getekend was. Dijkstra had vanaf de jaren '40 in Nederland een formidabel succes met schoolwandkaarten van Bakker en Rusch met economische symbolen,⁶ en het was dan ook niet verwonderlijk dat hij er in eerste instantie op aandrong dat Ferrari's kaart ook met 'beeldstatistieken' zou worden uitgevoerd. Ferrari en de directeur van het onderwijsdepartement dr. J.H.E. Ferrier (kort daarna in 1955 minister-president van Suriname) wis-

2. De kersverse aardrijkskundeleraar van Paramaribo, F. Ferrari, poseert in juni 1950 aan zijn nieuwe schrijfbureau in zijn houten huis aan de Gravenstraat. Thermometer, kalender en barometer hangen aan de wand.

ten hem echter deze 'beeldstatistieken' uit het hoofd te praten: er was in de kustvlakte en rond Paramaribo eenvoudigweg geen plaats voor al die econo-

mische symbolen. Ferrari kreeg de vrije hand en kon aan de slag. In mei 1954 zond hij zijn door Coleridge goedgekeurde manuscriptkaart naar de drukker

3. Kaart van Suriname van F. Ferrari (eerste editie, [1955], schaal 1:500.000, 2 kaartbladen, 134 x 107 cm).

(hoogstwaarschijnlijk J. van Boekhoven in Utrecht) voor de verdere uitwerking. Niet per boot maar per vliegtuig, want er was haast geboden: "De firma Wolters zal na het verbreken van het contact met mij [Ferrari] niet stil blijven zitten." Door gesteggel over de gegarandeerde afname door het onderwijsdepartement zou de wandkaart pas het jaar daarop verschijnen, maar in 1955 was hij daar toch maar: de eerste schoolwandkaart van Suriname (zie afb. 3).

Ferrari's wandkaart geeft een overzicht van de stand van de geografische en geologische kennis over Suriname in 1955. Een dergelijke kaart bestond nog niet en het samenstellen ervan was geen eenvoudige zaak aangezien die kennis vanaf 1947 met sprongen was toegenomen. Dit was voor een groot deel te danken aan de nieuwe techniek van luchtkartering. Met gelden uit het Welvaartsfonds maakte KLM Aerocarto in 1947-1948 luchtfoto's van Suriname ten noorden van de vierde breedtegraad, die het Centraal Bureau Luchtkartering (CBL) in Paramaribo vervolgens omwerkte naar topografische kaarten. Van het gedeelte ten zuiden van de vierde breedtegraad werden in 1956-1960 foto's gemaakt, maar hiervan heeft Ferrari uiteraard geen gebruik kunnen maken. Voor Zuid-Suriname moest Ferrari terugrijpen op de *Kaart van Suriname* van Bakhuis en De Quant (1930, 1:200.000), die gebaseerd is op de kaart van Cateau van Roosevelt en Van Lansberge uit 1882 en op de resultaten van de wetenschappelijke expedities uit de periode 1900-1926. Weliswaar waren er in 1954 nog maar enkele kaartbladen van de 1:40.000- en 1:100.000-series gepubliceerd maar Ferrari kreeg toestemming van de 'Landsminister van Onderwijs en Volksontwikkeling' om te kunnen beschikken over nog niet gepubliceerde CBL-gegevens. Dit laatste verklaart dat de lopen van rivieren en kreek in Noord-Suriname op Ferrari's kaart vollediger en juist zijn aangegeven dan bij Bakhuis, terwijl voor Zuid-Suriname deze gegevens wel van Bakhuis afkomstig zijn. De gedetailleerde tekening van ritsen (oude strandwallen) in de kustvlakte is eveneens direct afkomstig van luchtfoto's of van de daarop gebaseerde kaartbladen. Ook in de hoogtegegevens is een duidelijke tweedeling waarneembaar. De vrij gedetailleerde 200 m- en 500 m- hoogtelijnen (beter: vormlijnen) in Noord-Suriname zijn van

het CBL afkomstig, terwijl de veel grovere vormlijnen in Zuid-Suriname met een flinke dosis fantasie zijn afgeleid uit de schaduwing en hoogtecijfers op de kaart van Bakhuis. Nieuwe en betere hoogtecijfers van de bergtoppen kon het CBL in 1954 echter nog niet leveren: deze zijn op Ferrari's kaart gelijk aan die op de belangrijke *Overzichtskaart van Suriname* van Spirlet uit 1913.⁷ Ze zijn alle behoorlijk afwijkend van latere hoogtemetingen en hebben het toch nog ruim een halve eeuw lang (ca. 1905 - ca. 1960) op de kaarten van Suriname gehouden. Ferrari geeft op zijn kaart door middel van drie kleuren een geologische indeling van een deel van het laagland tot 200 m: klei met ritsen (Demerara-serie), klei en zand (Coropina-serie) en zand (Zanderij-serie). Deze indeling en

de gebruikte terminologie zijn geheel in overeenstemming met de *Geologische overzichtskaart van Suriname* uit 1953 van de Geologische Mijnbouwkundige Dienst.⁸ Ten slotte is de kaart ook wat betreft politieke correctheid bijdetijds: in de jaren '50 werd de term 'bosneger' geleidelijk vervangen door 'boslandcreool' en Ferrari kon de term 'bosnegerdorp' nog juist voor de publicatiedatum laten wijzigen.

Kartografisch gezien laat Ferrari's kaart een paar steken vallen:

- Het ontbreken van reliëfschaduwing maakt de kaart vlak;
- De kleuren van de hoogtezones zijn afwijkend (laagland lichtbruin) en geven Suriname geen groen maar een bruin voorkomen;

4. *Kaart van Suriname* van F. Ferrari (gewijzigde eerste editie, [ca. 1960], schaal 1:500.000, 2 kaartbladen, 134 x 107 cm). De twee betwiste gebieden hebben door opdruk een kleur gekregen die in de legenda als 'land met onbekende hoogte' wordt aangeduid.

-Het gebruik van grondsoortenkleuren en hoogtekleur naast elkaar op één kaart is verwarrend;
 -Rond Paramaribo is de kaart overvol en van een afstand onduidelijk;
 -Verwarring kan ook ontstaan doordat zwarte lijnen gebruikt worden voor ritsen, krekken, kleine rivieren, rivierbovenlopen en afscheidingen tussen grondsoorten en hoogtezones;
 -De buurlanden zijn wel erg leeg.
 Maar de *Kaart van Suriname* had in 1955 nog geen last van concurrentie en verkocht niet onaardig (383 exemplaren in de eerste vier maanden, waarvan 150 voor het onderwijsdepartement van Suriname). De kaart kreeg goede kritieken in Suriname en in Nederland en het presentexemplaar voor Prins Bernhard “deed goede diensten bij de voorbereiding voor de reis van het Koninklijk Paar naar de West.”⁹ Van de wandkaart verscheen rond 1960 zelfs al een tweede gewijzigde, zeer kleine oplage (zie afb. 4) verkregen door opdruk op (afgekeurde?) restanten van de eerste druk, maar dat had een speciale reden. Tijdens het kabinet Emanuels (1958 - 1963) kwamen de betwiste gebieden (de gearceerde gebieden in afb. 3) weer aan de orde. Ferrari's uitgekende uitgever vond het daarom een goed idee deze twee gebieden op de kaart een Surinaams kleurtje te geven ('land met onbekende hoogte') en de term 'betwist gebied' in de legenda over te drukken. Daarnaast werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om enkele vliegvelden, twee geprojecteerde stuwmuren, gewijzigde districtsgrenzen (alle door zwarte opdruk) en nieuwe en geprojecteerde wegen (door rode opdruk) aan te brengen. Om de contacten warm te houden werden present-exemplaren van de gewijzigde kaart vervolgens aangeboden aan het Ministerie van Onderwijs en aan de Minister van Onderwijs persoonlijk. In 1968 zou blijken dat het onderwijsdepartement de loyale houding van Dijkstra en Ferrari weer compleet vergeten was, maar nu lopen we op de zaken vooruit.

De Duitse inbreng: Justus Perthes, Painke en 'Haacksche Wandkarten'

In maart 1939 zat de nog jonge Berlijnse kartograaf Werner Painke (1920-1988) wat onwennig in de trein naar Gotha voor een sollicitatie bij de 'Geographische Anstalt Justus Perthes', het 'Mekka der Privatkartographie'. Daar aangekomen bij de afdeling kartografie was hij zwaar onder de indruk: "Ich las

die Namen unter den Bildern: Stieler, Von Sydow, Petermann, Berghaus, Vogel, Wagner. ... Es roch geradezu nach Tradition!"¹⁰ Traditie is inderdaad een kenmerk van dit in 1785 opgerichte en door zeven generaties Perthes geleide 'Kartenverlag' maar daarnaast ook innovatie. Daarvan getuigen Perthes uitgaven als Stielers Hand-Atlas, Spruners Historisch-Geographischer Hand-Atlas, Berghaus' Großer Physikalischer Atlas, Petermanns Geographische Mitteilungen en vele roemruchte schoolatlassen en schoolwandkaarten. In 1838 legde E. von Sydow de kiem voor de lange schoolwandkaarten traditie bij Justus Perthes met sterk gegeneraliseerde, natuurkundige wandkaarten met 'Sydowsche Höhenfarben' (groen laagland, bruin

hoogland),¹¹ die daarna door H. Habenicht gemoderniseerd werden. Het was echter de 'schreibende Kartograph' Hermann Haack (hij was een van de eerste praktiserende kartografen die ook over het vak heeft gepubliceerd) die in 1907 kartografische geschiedenis schreef met zijn 'Großer Geographischer Wand-Atlas'. Door de volgende karakteristieke eigenschappen van zijn natuurkundige wandkaarten bewerkstelligde hij een op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde wandkaartenhervorming:
 -'Schattenplastik': buitengewoon plastisch werkende reliëfweergave;
 -'Farbenplastik': op afstandswerking afgestemde, krachtige, harmonische kleuren van de hoogtezones (verzadigd

5. *Suriname* met P. Eibergen en F.J. Ormelings als auteurs volgens een fondscatalogus van uitgeverij Wolters (eerste editie, [1958], schaal 1:600.000, 1 kaartblad, 100 x 76 cm)

groen, lichtgroen, okertinten, bruintinten, vurig rood);
 -knappe 'wandkartengerechte' generalisering met een goede afstandswerking;
 -forse, zwarte omlijsting die de lichtsterkte van de kleuren verhoogt.
 De schoolwandkaarten van Haack werden wereldwijd een begrip.

In 1953 ontvluchtten Joachim en Wolf-Jürgen Perthes samen met Painke - sinds 1950 hoofd van de kartografische afdeling - het Oost-Duitse Gotha en bouwden aan de andere kant van het IJzeren Gordijn het bedrijf in een leeg gebouw in Darmstadt weer geheel op. Nog in 1985 luidde dat in Oost-Duits jargon: "Der Besitzer des Verlages kehrte der DDR den Rücken."¹² In Gotha gingen de achterblijvers onder leiding van Haack verder als een 'Volks Eigener Betrieb'. Beide bedrijven concentreerden zich op schoolwandkaarten en bleven trouw aan de bovengenoemde 'Haacksche Grundsätze', zodat er tot 1989 zowel West- als Oost-Duitse 'Haacksche Wandkarten' werden geproduceerd. Painke werkte zelf als tekenaar en redacteur aan het wandkaartenprogramma van Justus Perthes,¹³ maar de naam van Haack bleef op de wandkaarten vermeld staan: 'Haack - Painke'. Een West-Duitse modernisering was de vervanging van de door Haack onmisbaar geachte schrapjes door schaduwing. De tweede werknemer in Darmstadt (Painke was de eerste) was dan ook een in 'Schummerung' gespecialiseerde kartograaf G. Pöhlmann. Een groot aantal natuurkundige, staatkundige, thematische en geschiedkundige schoolwandkaarten verscheen onder de vlag van Justus Perthes, en vooral de natuurkundige kaarten gingen in veertien talen de hele wereld over. Slechts in vier gevallen werden speciale landenwandkaarten in samenwerking met de opdrachtgevers ontwikkeld: wandkaarten van Denemarken, Mexico en Nigeria en de nu te bespreken wandkaart van Suriname.

De samenwerking: 'Haack - Painke - Ferrari'

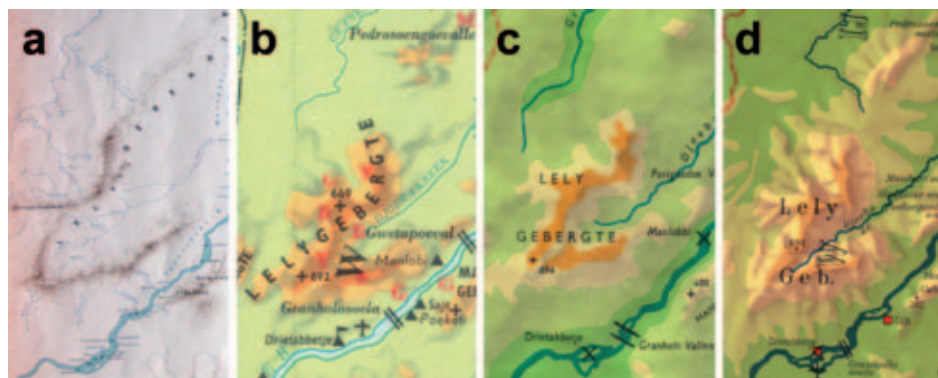
Zoals door Ferrari al gevreesd, zou Wolters niet stil blijven zitten. In 1958 verscheen bij deze uitgever een relatief goedkope en kleine schoolwandkaart van Suriname (een kaartblad, schaal 1:600.000) die geheel in hoogtekleuren en schaduwing was uitgevoerd (zie afb. 5). De kaart bleek succesvol - zeker

ook in Nederland - want in 1965 kwam al een tweede editie op de markt. Dijkstra wilde niet achterblijven en stelde Ferrari in april 1967 voor om een tweede editie met alleen hoogtekleuren uit te brengen. Dijkstra had geen 'Cartografisch Instituut' zoals Wolters maar had wel

in de jaren '60 goede ervaringen opgedaan met Justus Perthes (zie afb. 1), zodat deze werd verzocht om Ferrari's ontwerp uit te werken en te drukken. Ferrari wilde graag zijn eerste editie corrigeren en actualiseren. Aangezien het CBL inmiddels beschikte over een

6. Suriname van [H.] Haack, [W.] Painke en [F.] Ferrari (tweede editie, [1969], schaal 1:400.000, 2 kaartbladen, 141 x 125 cm). Als uitgever wordt rechtsboven vermeld: 'Dijkstra's Uitgeverij Zeist N.V.'

7. Weergave van het Lelygebirge op kaarten van Suriname met schaduwing; a: Bakhuis en De Quant (1930, 1:200.000), b: Dahlberg (1975-versie, maar identiek aan 1960-versie, 1:1.000.000), c: Eibergen en Ormeling (uitgave Wolters, tweede editie, 1965, 1:600.000), d: Painke en Ferrari (uitgave Dijkstra, tweede editie, 1969, 1:400.000).

berg aan aanvullende gegevens was het nog geen slecht idee van Ferrari om het CBL te verzoeken tegen betaling zijn gewijzigde eerste editie handmatig bij te werken aan de hand van een uitgebreide, door Ferrari opgestelde lijst met wijzigingen. De op deze wijze verkregen kaart en een zeer uitvoerige en gedetailleerde *Toelichting bij de veranderingen* van Ferrari werd verzonden naar Dijkstra. Die zorgde voor een Duitse vertaling van de toelichting en stuurde het geheel vervolgens naar Darmstadt. Painke stelde de volgende veranderingen voor:

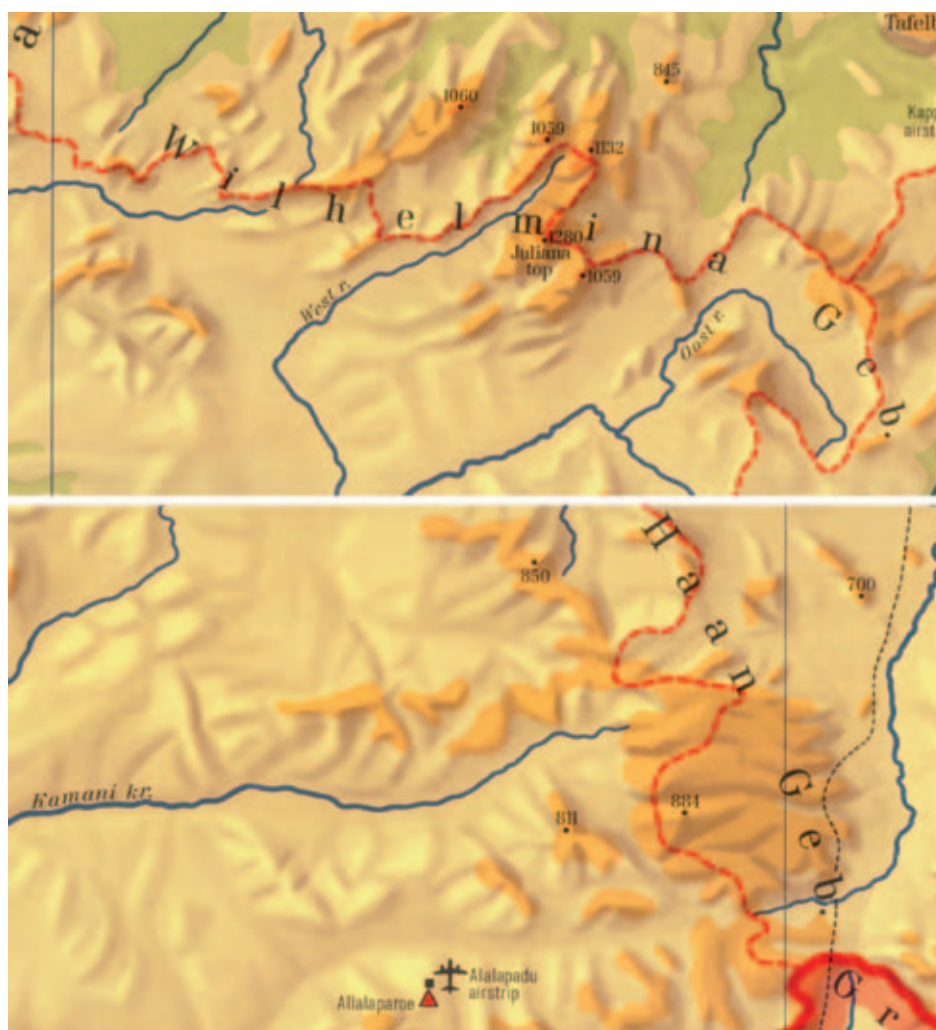
- lijnen eenvoudiger en krachtiger;
- namen groter en beter geplaatst;
- toevoegen districtsnamen;
- wegen zwart;
- geen grondsoorten, alleen hoogtekleur-
- en de meest ingrijpende verandering: toevoegen 100 m-hoogtelijn, harmonische hoogtekleur en schaduwing.

Ferrari wilde eigenlijk de grondsoorten behouden ("op school wordt namelijk de kustvlakte met zijn grondsoorten het meest besproken"), maar had op dit punt zowel Dijkstra als Painke tegenover zich. Painke kreeg het groene licht, en het uiteindelijke kaartontwerp na twee correctieronden was - hoe kon het ook anders - een echte 'Haacksche Wandkarte' met een 'Haacksche' reliëfweergave en met de traditionele 'Haacksche' lay-out: in de bovenste zwarte rand de auteursnamen ('Haack - Painke - Ferrari'), titel en uitgever, en in de onderste zwarte rand de schaal en twee legendablokjes (zie afb. 6). Duits van uiterlijk dus, maar voor een groot deel aan de hand van Nederlands-Surinaamse aanwijzingen en brongegevens. Om de samenwerking nog verder toe te lichten zullen we eerst de indrukwekkende reliëfweergave bespreken en daarna nog enkele andere kaartelementen (de citaten zijn afkomstig uit de brieven van Ferrari aan Dijkstra en Painke). Reliëf: "Auf einige Plätze läuft die 200 m-Höhelinie durch die alte 500 m-Linie."

De door Painke toegevoegde reliëfschaduwing in combinatie met de nieuwe hoogtekleur maken veel duidelijk over het landschap van Suriname en brengen de kaart tot leven. Voor de 500 m- en 1000 m-hoogtelijnen en de hoogtecijfers van bergtoppen kon Painke gebruik maken van de pas verschenen topografische kaart 1:500.000 van het CBL (tweede druk, 1966-1968). De 100 m- en 200 m-hoogtelijnen ontbreken daar echter op en zijn uit de kaart 1:200.000

(1958-1966) afgeleid. Dit laatste bleek nog een "sehr schwierige Arbeit" te zijn, aangezien de 1:200.000-kaart éénkleurig, overvol en veel te weinig gegeneraliseerd is.¹⁴ Door de nieuwe hoogtegegevens van het CBL verschrompelde de op de eerste editie van Ferrari nog duidelijk zichtbare gebieden hoger dan 1000 m tot enkele kleine, nauwelijks opvallende vlekjes op de tweede editie. Het laagland tot 200 m (groentinten op de tweede editie) gaat echter lang niet meer zo ver het binnenland in vergeleken met de eerste editie (lichtbruin) en ook vergeleken met de wandkaart van Wolters (hoogtevoorstelling vergelijkbaar met Ferrari's eerste editie). Niet alleen de hoogtevoorstelling was een tijdrovende klus, ook de voorstelling van de terreinvormen door schaduwing bleek een lastige en arbeidsintensieve taak. Aangezien Pöhlmann niet genoemd wordt als verantwoordelijke voor de schaduwing (zoals op afb. 1) is het mogelijk dat Painke eigenhandig de 'Schummerung' heeft aangebracht.

Aan de hand van hoogtelijnen en de loop van rivieren en talloze kreekjes (de laatste doorgaans niet op de tweede editie weergegeven) in de CBL-kaarten bleek het mogelijk een plastisch beeld van Suriname te 'boetseren'. Terugvallen op oudere kaarten was niet mogelijk aangezien volgens Painke "die bisher existierende Karten mit Geländezzeichnung wirklich miserabel sind." Dat had wat diplomatieker uitgedrukt kunnen worden, maar een kern van waarheid zit er wel in (zie afb. 7). Voor de uitvoering van de schaduwing vraagt Painke aan Ferrari om morfologische gegevens van Suriname. Dat is een kolfje naar de hand van fysisch geograaf Ferrari, en hij stuurt Painke dan ook zijn verhandeling over erosiebases, rivieronthoofding, zandsteencomplexen, plateau- en breukgebergten, etc. Painke bedankt Ferrari voor de gegevens "in denen einige sehr wichtige Hinweise für uns enthalten sind." Hij doelt dan hoogstwaarschijnlijk op de karakterisering van het Surinaamse

8. Weergave op de tweede editie van Painke en Ferrari (1969) van het jonge landschap van het Wilhelminagebergte (boven, schaduwing geeft een 'ruw' beeld) en het oude landschap van het Eilerts de Haangebergte (onder, schaduwing geeft een relatief vlak beeld).

9. Monding van de Commewijne Rivier in de Suriname Rivier (boven: eerste editie van Ferrari, onder: tweede editie van Painke en Ferrari). De ritsen zijn met zwart aangegeven in het bovenste fragment en met lichtbruin in het onderste fragment.

bergland als een “rijp tot zelfs oud landschap” en van het Wilhelminagebergte als een “jong landschap”. In de kaart komt dit inderdaad tot uiting (zie afb. 8). De schaduwing in de drie buurlanden is deels bepaald door het van de CBL-kaart 1:1.000.000 (1968) afkomstige rivierstelsel. Vooral in Brazilië is merkbaar dat de schaduwing grof en vlak is door onvoldoende gegevens. Slechts één reliëfvorm komt er op de tweede editie maar bekaaid af: de geringe maar voor de bevolking belangrijke, langgerekte terreinverhogingen in de kustvlakte - ritsen genaamd - zijn niet goed zichtbaar aangegeven (zie afb. 9).

Hydrografie: “Van het kanaal Johanna

Margaretha heeft niemand in jaren gehoord en het is volkomen dichtgeslibd en dichtgegroeid.”

Aan het beperkte aantal kanalen zijn op de tweede editie enkele geprojecteerde kanalen in het district Nickerie toegevoegd. Ook het rivierstelsel is wat uitgebreider, geheel in blauw en veel beter leesbaar (zie afb. 9), zodat nu bijvoorbeeld goed waarneembaar is dat de kleinere rivieren alle bij de kust naar het westen ombuigen. Een misser op Ferrari's kaart die op de tweede editie niet is verholpen, is het ontbreken van moerasymbolen voor de uitgestrekte ‘zwampen’. De weergave van de stroomversnellingen (soela's)

is op de tweede editie completer en nauwkeuriger, en natuurlijk is het in 1965 gereedgekomen, nieuwe stuwmeer prominent aanwezig: “Der Prof. Dr. Ir. W.J. van Blommesteinmeer soll ganz blau gemacht werden. Drinnen fällt alles weg.”

Grenzen: “Es ist äußerst wichtig daß die sogenannte umstrittene Gebiete ganz gleich markiert werden wie der Rest von Surinam.”

De landsgrens tussen Suriname en Brazilië wordt bepaald door een waterscheiding en kon door drie grensexpedities (1935-1938) zonder complicaties vastgesteld worden. Ook de districts-grenzen worden voor een groot deel door waterscheidingen bepaald en geven alleen aanleiding tot onzekerheid - zoals op de eerste editie - als deze waterscheidingen nog niet goed in kaart zijn gebracht. De grenzen met (Brits) Guyana en Frans Guyana worden echter bepaald door respectievelijk de rivieren Corantijn en Marowijne, en dat is vragen om ‘betwiste gebieden’ (zie afb. 3) als de buurlanden het niet eens kunnen worden over ligging van de bovenlopen van deze rivieren. Opmerkelijk is dat de Nederlandse regering in de jaren '30 in ontwerpverdragen met Groot-Brittannië (1931) en Frankrijk (1939) deze betwiste gebieden in feite opgeeft.¹⁵ Maar aangezien deze verdragen nooit ondertekend zijn, is het correct dat Ferrari ze op de eerste editie nog steeds als betwist kenmerkt. In de jaren '60 sloeg de stemming in Suriname echter om: riviernamen werden bij resolutie veranderd, grensbewaking werd ingesteld en semi-militaire posten werden opgericht. Het is dan ook begrijpelijk dat op de tweede editie de ‘umstrittene Gebiete’ kartografisch verantwoord bij Suriname zijn gevoegd.

Beschrifting: “Namen der Flüsse geben ein Holzeindruck.” [steenkolenduits voor ‘houterige indruk’]

Ferrari was terecht niet te spreken over de plaatsing van de beschrifting op de eerste editie. Riviernamen volgen de lijn van de rivier niet, en “De plaatsnamen om de benedenloop van de Commewijne zijn bijzonder slecht aangebracht.” De beschrifting in de omgeving van de Commewijne kan als een kartografische proeve van bekwaamheid dienen, en de tweede editie slaagt hier glansrijk (zie afb. 9). Dankzij de iets grotere schaal

maar vooral dankzij de kartografische ervaring bij Justus Perthes is de beschrijving zelfs in dit overvolle gebied eenduidig en goed leesbaar.

De laatste resten tropisch Nederland

De combinatie van de ondernemingsgeest van Dijkstra, de kennis en nauwgezetheid van Ferrari, de schat aan gegevens van het CBL en de rijke kartografische ervaring van Painke en Justus Perthes leverden een fraai ogende wandkaart op, die op een nauwkeurige en plastische wijze het sterk veranderende en naar onafhankelijkheid toewerkende Suriname van 1969 weergeeft. Deze samenwerking van de Nederlandse en Duitse schoolkartografie was uniek, verliep ondanks enkele taalproblemen soepel en had wel vaker toegepast kunnen worden door Nederlandse uitgevers zonder 'Cartografisch Instituut'. Ferrari had wellicht meer tegengas kunnen geven aan de 'Haacksche' kartografie wat betreft grondsoorten en ritsen, waardoor de economisch belangrijke kustvlakte er minder leeg uit had gezien. Maar als natuurkundige wandkaart is de 'zweite ganz revidierte Druck' bijna niet te overtreffen. Een digitaal terreinmodel zou eraan te pas moeten komen om de reliëfweergave naar de kroon te steken.

Ondanks zijn kwaliteiten verkocht de tweede editie beduidend minder dan de eerste editie. Maar dit keer was er dan ook geduchte concurrentie. In hetzelfde jaar (1969) verscheen namelijk zowel de goed bekend staande en goedkopere derde editie van Wolters-Noordhoff als de grote schoolwandkaart van uitgever Kersten in Paramaribo (schaal 1:400.000). Pijnlijk voor Ferrari en Dijkstra was dat laatstgenoemde kaart tot stand was gekomen in opdracht van het onderwijsdepartement. "De meer dan loyale houding die altijd ten opzichte van het Departement van Onderwijs was aangenomen" door Ferrari en Dijkstra speelde in 1968 geen rol meer. Met het eind jaren '60 opkomende nationalisme in Suriname is het begrijpelijk dat het onderwijsdepartement koos voor een Surinaamse uitgever (en een Surinaamse auteur, want volgens Ferrari was geograaf Dahlberg de maker), maar het "heeft mij [Ferrari] diep teleurgesteld". Ook door kwesties met een nieuwe lichting "provo-leraren" verslechterde voor Ferrari de werksfeer in Paramaribo. In zijn boek *De laatste resten tro-*

pisch Nederland doet Willem Frederik Hermans daar kort verslag van na een bezoek dat de schrijver bracht aan het gezin Ferrari in januari 1969: "Ferrari is het zwarte schaap van de Surinaamse onderwijswereld."¹⁶ Tel daarbij gezondheidsklachten op en het wordt navoelbaar dat de voormalige "Suriname-fan" naar Nederland terugverlangde. Als *bakra* heeft hij het toch nog negentien jaar volgehouden. In februari 1969 zat de niet meer zo jonge en medisch afgekeurde Ferrari weer op de boot naar Nederland om daar stil te gaan leven op het platteland. Zijn naam zou slechts nog een paar keer opduiken in encyclopedieën als auteur van het lemma 'Suriname'. Zelfs in een tijdschrift voor aardrijkskundeleraars wordt zijn naam niet meer genoemd in artikelen over schoolwandkaarten van Suriname.¹⁷ Hoe onterecht.

Noten

* De auteur is de heer L. Ferrari, zoon van F. Ferrari, erkentelijk voor inzage in de brieven tussen Ferrari en de uitgevers Wolters, Dijkstra en Justus Perthes en voor de uitlening van documenten (afbeeldingen 2 en 4).

1 Jacobs, H.J. 1916. *Suriname: Aardrijkskundig leesboek*. Groningen: Wolters. Citaat in voorbericht.

2 Bosse, H. 1972. Hermann Haack: Ein Gedenken zum 100. Geburtstag. *Kartographische Nachrichten* 22: 175.

3 Brink, L.E.S. en Holl, L.M.A. 2010. *De wereld aan de wand: De geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten*, 16-18. Zwolle: Waanders.

4 Brink 2010, 53-54.

5 Veel informatie over Ferrari, in dit artikel soms in de vorm van citaten weergegeven, is afkomstig uit de hierboven genoemde brieven.

6 Brink 2010, 160-165.

7 Koeman, C. 1973. *Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971*, 49. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum.

8 Schols, H. en Cohen, A. 1953. De ontwikkeling van de geologische kaart van Suriname. *Mededelingen van de Geologisch Mijnbouwkundige Dienst van Suriname* 7.

9 Bredemeijer, A.F.H. 1956. Kaart van Suriname. *Geografisch Tijdschrift* 9: 131-132.

10 Painke, W. 1985. *200 Jahre Justus Perthes: Geographische Verlagsanstalt Gotha - Darmstadt*. Darmstadt: Justus Perthes. Citaat blz. 5.

11 Brink 2010, 18.

12 Suchy, G. 1985. *Gothaer Geographen und Kartographen: Beiträge zur Geschichte der Geographie und Kartographie*. Gotha: VEB Hermann Haack. Citaat blz. 19.

13 Ormeling sr., F.J. 1992. Justus Perthes: Europa's oudste kartografische uitgeverij. *Kartografisch Tijdschrift* 18: 4, 38.

14 Koeman, C. 1979. De kartografie van Suriname. *Kartografisch Tijdschrift* 5: 4, 19.

15 Wekker, J.B.Ch. 1984. *Onze landsgrenzen: Een historische en cartografische documentatie*.

50-71. Paramaribo: Vaco.

16 Hermans, W.F. 1969. *De laatste resten tropisch Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij. Citaat blz. 26 van de vijfde druk.

17 Zie *Geografie* 12 (2003), jan., 12-13 (reactie 12 (2003), april) en 16 (2007), okt., 30-33.

Summary

The second edition of Ferrari's wall map of Suriname: a unique example of Dutch-German cooperation in the field of educational cartography / Lowie Brink

German educational cartography influenced the design of Dutch school atlases and school wall maps in many ways. Still, the second edition (1969) of F. Ferrari's wall map of Suriname (1955) presents a unique example of actual cooperation between Dutch and German educational cartographers. W. Painke, of the post-World War II West German cartographic publishing house Justus Perthes, using directions and sources compiled by geography teacher Ferrari, redesigned the first edition of his school wall map published by Dijkstra. An important role as supplier of up-to-date cartographic data was played by the National Mapping Agency of Suriname in Paramaribo. The cooperation resulted in a much improved physical wall map on which Suriname is clearly, accurately and vividly represented. As could be expected considering the longstanding tradition of the acclaimed Haack-Painke physical wall maps, the relief is depicted with a plasticity unrivalled in maps of Suriname.

In mijn proefschrift *Gijsbert Franco Baron von Derfelden van Hinderstein; leven en werk van "ene ware specialiteit"* in kaart gebracht wordt melding gemaakt van een *Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen*¹ in de veilingcatalogus van Von Derfeldens bibliotheek. In noot 432 op diezelfde pagina wordt het vermoeden uitgesproken dat het om een uniek exemplaar gaat. Na uitvoerige latere pogingen elders een exemplaar met dezelfde titel en hetzelfde jaar van uitgave te ontdekken kon aanvankelijk alleen worden vastgesteld dat de kans zeer groot was dat de atlas in de kaartenverzameling van het Koninklijk Instituut voor de Tropen² te Amsterdam afkomstig is uit Von Derfeldens bibliotheek. Maar na nauwkeurige vergelijking van details uit genoemde atlas en uit het kartografisch werk is het gelukt aan te tonen dat deze atlas inderdaad uit Von Derfeldens bibliotheek afkomstig is. Dit artikel is het verslag van de bevindingen met betrekking tot de atlas.

De Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen

in de kaartenverzameling van het Koninklijk
Instituut voor de Tropen

Observaties en vragen

De atlas opent met een gedrukte pagina die zowel de titelgegevens als de inhoudsopgave bevat. Voor een beter begrip van hetgeen verderop volgt, worden de kaarttitels waarvan de meeste hier tot een kernwoord of woordgroep zijn gereduceerd, letterlijk weergegeven:

1. Carte Generale des possessions Neêrlandaises aux Indes Orientales.
2. Carte hypsométrique etc.
3. Sumatra.
4. Archipel de Riouw.
5. Java.
6. Pekalongan.
7. Batavia.
8. Bali et Lombok.
9. Bornéo.
10. Landen van Banjermassing.
11. Banjermassing Martapoéra.
12. Celèbes.
13. Manado.
14. Moluques.
15. Possessions aux Indes Occidentales.

Hoewel de titel anders suggereert, bestaat deze atlas voornamelijk uit detailkaarten van de Oost-Indische Archipel. Het Afrikaanse Guinee komt slechts voor op een bijkaart op blad 1, en met de West-Indische koloniën is het niet veel beter gesteld. Die zijn afgebeeld op de hoofdkart van blad 16 en op bijkaarten van de bladen 1 en 16. De algemene kaart van de Oost-Indische bezittingen die in de inhoudsopgave onder nr.2 wordt genoemd, ontbreekt.

De kaartbladen hebben verschillende afmetingen, de grotere zijn gevouwen. Elf kaarten zijn vervaardigd door Melvill van Carnbee [de kaarten 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 13, 15 en 16]; tien daarvan zijn voor het eerst gepubliceerd in de jaargangen van *Le Moniteur des Indes* en één kaart [nr. 1] verscheen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*,

jrg.11 [1849]. Van de overige zijn er twee van de hand van Salomon Müller [nrs. 11 en 12], een is getekend door F. Epp [nr. 7], een door Le Clercq [nr. 8] en een is er anoniem [nr. 14].

Bij nadere beschouwing roept de atlas een aantal vragen op. Die betreffen de volgende zaken:

1. Op de titelpagina staat de vermelding: "door P. Melvill van Carnbée". Melvill was de auteur van elf van de zestien, niet van alle kaarten. De zinsnede kan betrekking hebben op het samenstellen van de atlas, maar waarom werd dit dan niet aangegeven zoals men bij een professionele uitgave verwachten mag en zoals ook op de titelpagina van de *Algemeene Atlas van Nederlandsch Indië*³ [1852-1863] is gebeurd?
2. Volgens dezelfde pagina is "1849" het jaar van uitgave. Er komt echter ook een kaart met het jaartal "1850" in de atlas voor. Waarom een dergelijke slordigheid bij een werk van zo beperkte omvang?
3. Vijf van de 'kaarttitels' op genoemde pagina verschillen in spelling van de titels op de kaarten zelf: "hypsométrique" in plaats van "hypsomètrique" [kaart 3]; "Banjermassing" in plaats van "Banjermasing" [kaart 11]; "Martapoéra" in plaats van "Marta-poera" [kaart 12]; "Celèbes" in plaats van "Célèbes" [kaart 13]; "Neêrlandaises" met het Nederlandse verkortings teken in plaats van "Néerlandaises" met het Franse accentteken [kaart 2]. En op de titelpagina wordt de naam "Carnbée" met, en op de kaarten zelf steeds zonder accentteken geschreven. Hadden deze inconsequenties niet voorkomen kunnen worden?
4. Bij de kaarten 1, 4, 6, 7, 10, 11, 13,

Dr. P.W.A. Broeders, oud-docent Nederlandse Taal- en Letterkunde te Utrecht, studeerde in zijn vut-periode te Utrecht, Wageningen en Amsterdam vrij doctoraal landschaps- en tuinhistorie; promoveerde in 2006 te Utrecht op een proefschrift in de historische kartografie over het leven en werk van Gijsbert Franco baron von Derfelden van Hinderstein

14, 15 en 16 zijn grenzen van residenties, rijkjes etc. en/of kusten ingekleurd. Waarom is dat bij deze kaarten wel en bij de overige niet gebeurd?

5. Zoals boven reeds werd opgemerkt, ontbreekt kaart 2. Wat is de reden of de oorzaak daarvan?

Na vaststelling van bovengenoemde slordigheden en inconsequenties moet worden geconcludeerd dat de atlas niet consistent is samengesteld en bijgevolg het niveau mist waaraan een publicabel werk moet voldoen. Op de hier gemelde kwesties zal straks nader worden ingegaan. Maar eerst dient nu te worden ingezoomd op de relatie tussen G.F. Baron Von Derfelden van Hinderstein en P. Baron Melvill van Carnbee.

Von Derfelden - Melvill van Carnbee

Snuffelend in de archieven van de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage⁴ trof ik informatie aan die tot de hypothese leidde dat Von Derfelden niet alleen de eerste eigenaar, maar ook de samensteller van genoemde atlas is geweest. Dat behoeft toelichting. Von Derfelden en Melvill van Carnbee hebben in de jaren nadat de *Algemeene Kaart van Nederlandsch Oost-Indie* (1842) van eerstgenoemde was verschenen een aantal malen contact gehad over de kartografie van de Indische Archipel. Ze hebben met elkaar gecorrespondeerd en Melvill heeft aan Von Derfelden geografische kaarten van dat gebied gezonden. Dat Von Derfelden het werk van Melvill van grote waarde achtte, blijkt uit het feit dat hij in 1850 aan de *Société de Géographie* te Parijs voorstelde Melvill als membre toe te laten,⁵ welke voordracht op 5 april van dat jaar werd gehonoreerd.

1. Diploma van de *Société de Géographie* te Parijs waarbij baron Melvill van Carnbee als 'membre' werd toegelaten (Hoge Raad van Adel).

Anderhalf jaar eerder in het najaar van 1848, zond Von Derfelden aan Melvill twee brieven om hem te bedanken voor de kaarten van Celebes, Borneo en Sumatra die hem door laatstgenoemde waren toegezonden.⁶ Of de brieven zijn bewaard gebleven is niet bekend; fragmenten daaruit zijn dat in ieder geval wel. Dat is gebeurd in de vorm van citaten die Melvill in 1849 in een brief⁷ aan de Minister van Koloniën gebruikte om de voortreffelijkheid van zijn eigen kartografische werk te onderstrepen ten einde een bedrag van vijfduizend gulden te kunnen incasseren als tegemoetkoming in de kosten die hij gemaakt had. Ter illustratie een fragment uit die brief dat handelt over:

“... de groote kaart van Nederlandsch Oost Indie, in 8 bladen [...], voor eenige jaren door den Baron van Derfelden van Hinderstein, op last van het Gouvernement te zamengesteld en uitgegeven. [...] Wij doen hulde aan de ijver en kunde waarmede deze geograaph heeft gearbeid; doch het is inderdaad te betreuren dat toen op verre na niet van de bestaande bronnen is gebruikt [!] gemaakt. De meeste kaarten waren dien Heer ten eenen male onbekend omdat zij niet bij 't Ministerie in Nederland, maar alleen in Indië berustende waren, en met welke goede wil ook beziel, het spijt ons zulks te moeten zeggen, doch wij zouden ons sterk gevoelen zulks ten duidelijkste te bewijzen, een stuk geleverd dat den lande zeer veel geld heeft gekost (men heeft mij gezegd omstreeks 37000 guldens) en dat evenwel geenszins datgene bevat wat men regt zoude hebben er op te vinden, namelijk den juisten staat der geographische kennis van den Oost Indischen archipel”.⁸

Deze brief is waarschijnlijk de bron van de scheve voorstelling van zaken betreffende de *Algemeene Kaart* die men in artikelen van latere auteurs kan aantreffen. Melvill was niet op de hoogte van de ware toedracht van het initiatief tot vervaardiging van de kaart, misleid als hij – en hij niet alleen – was door de protocollaire mededeling in de titel van de kaart dat deze op last van de koning was vervaardigd. Bovendien was hij niet op de hoogte van het feit dat Von Derfelden gebruik kon maken van de rijke verzameling kaarten die Gouverneur-Generaal Van der Capellen vanuit Indië had meegenomen, en kennelijk al evenmin van het verzoek dat Gouverneur-Generaal ad interim J. Chr. Baud – vóór zijn terug-

keer uit Indië in 1836 – heeft gericht tot A.L. Weddik, destijds beheerder van het Hydrografisch Bureau te Batavia, om al het kaartmateriaal dat bij het bureau voorhanden was, na te lopen met de vraag of het dienstig zou kunnen zijn voor de kaart die Von Derfelden aan het vervaardigen was, en het positief beoordeelde materiaal beschikbaar te stellen.⁹ Daarenboven verweet Melvill Von Derfelden ten onrechte – zoals ook J.P. Veth, P. Daussy, en onlangs J. Mohrmann, ieder vanuit een andere invalshoek, deden – dat hij niet “den juisten staat der geographische kennis van den Oost Indischen archipel” van resp. 1849, 1849, 1844 en 1850 wist te beschrijven. Zij waren blijkbaar niet op de hoogte van het feit dat Von Derfelden na 1837 de kaart niet meer kon actualiseren omdat deze vanaf begin 1838 in bewerking was bij het Departement van Oorlog. Maar terug naar de citaten uit de brieven. In een daarvan liet Von Derfelden zich over de hem toegezonden kaarten aldus uit:

“Votre collection de cartes publiées forme déjà un atlas magnifique et je vous remercie beaucoup de l'obligeance de vouloir bien me gratifier par continuation de doubles exemplaires, que je conserve précieusement en portefeuille pour les faire relier ensemble en atlas”.¹⁰

Naar aanleiding van dit citaat zijn twee scenario's mogelijk:

1. Von Derfelden heeft zijn voornemen om met de hem toegestuurde kaarten een atlas samen te stellen ten uitvoer gebracht.
2. Gelet op de vermelding van de naam van Melvill op de titelpagina mag men de mogelijkheid niet uitsluiten dat Melvill door de mededeling in de brief van Von Derfelden op het idee werd gebracht zelf een atlas samen te stellen en deze aan laatstgenoemde toe te zenden. In de jaren 1845-1850 verbleef Melvill in patria en kon hij – naar alle waarschijnlijkheid zonder veel moeite – beschikken over resterende exemplaren van de kaarten die in de jaargangen van de *Moniteur des Indes* waren gepubliceerd, en kon hij ook – naar men mag aannemen – van zijn netwerk gebruik maken om de hand te leggen op overtallige kaarten bij boeken van andere auteurs die in opdracht van het Ministerie van Koloniën waren uitgegeven.

Wanneer men ervan uitgaat dat Melvill

de samensteller van de atlas is, mag men wegens de onzorgvuldigheden die aan de atlas kleven aannemen dat het bij dit ene exemplaar gebleven is.¹¹ Maar in theorie moet ermee rekening worden gehouden dat een tweede exemplaar zou kunnen opduiken. Op dat moment zou mijn hypothese dat Von Derfelden de eigenaar en samensteller van het KIT-exemplaar is geweest, weerlegd worden. Wanneer het samenstellen van de atlas echter het werk van Von Derfelden is geweest, dan wordt een aantal zaken verklaarbaar. Dan heeft hijzelf opdracht gegeven tot de druk van de titelpagina en is bijgevolg hij degene die verantwoordelijk was voor de onvolkomenheden en onjuistheden¹² die op die pagina voorkomen. Als excuus voor zijn onzorgvuldigheid is binnen deze context aan te voeren dat de atlas louter voor eigen gebruik bestemd geweest zal zijn. De inconsequenties in de spelling op de titelpagina zijn vergelijkbaar met die welke in aantekeningen op kaarten uit het voorbereidingstraject van zijn *Algemeene Kaart*¹³ voorkomen; deze waren eveneens alleen bedoeld voor

persoonlijk gebruik. Zo kan ook worden verklaard waarom slechts een deel van de kaarten is 'afgezet'. En zo is ook de onevenwichtige samenstelling van de atlas verklaarbaar: Von Derfelden verzaamelde in deze atlas wat Melvill hem aan interessant materiaal stuurde. Het jaartal 1850 op een van de kaarten deed er in deze constellatie ook nauwelijks toe; de kaart mistond niet in de portefeuille.¹⁴ Vanuit dit perspectief zou de aanduiding "door Van Carnbée" op de titelpagina niet naar de auteur van de kaarten, ook niet naar de samensteller van de atlas, maar naar de schenker van de inhoud wijzen. Maar met welk feitenmateriaal kan de hypothese worden onderbouwd dat Von Derfelden zowel de eerste eigenaar als de samensteller is geweest?

Von Derfelden eerste eigenaar

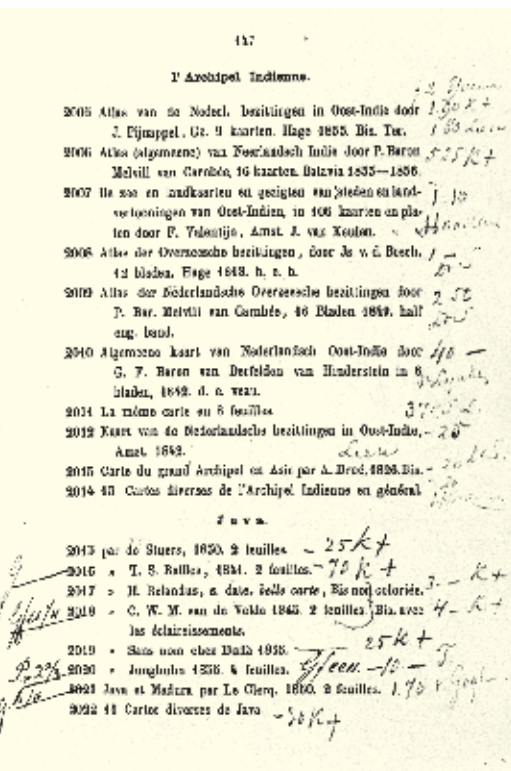
Aanvankelijk trachtte ik alleen aan te tonen dat de *Atlas* in het KIT uit de bibliotheek van Von Derfelden afkomstig was. Met behulp van een eigendomsgechiedenis waarin vast zou komen staan wie tussen Von Derfelden en het KIT de opeenvolgende bezitters van deze atlas zijn geweest, zou onomstotelijk komen vast te staan dat het inderdaad gaat om een en hetzelfde exemplaar. Het onderzoek daarnaar leidde echter niet tot het gewenste resultaat. De atlas werd in 1858 tijdens de veiling van Von Derfeldens bibliotheek voor f 2,50 gekocht door stadsgeneesheer Dr. Theodorus Adriaan van Schermbeek (Utrecht 1810 - aldaar, 1 januari 1882). Nog tijdens diens leven kwam de atlas in bezit van Marinus Didericus de Bruijn (Delft, 1809 - Utrecht, 26 november 1881) zoals uit de data van overlijden van beide heren in combinatie met de veilingcatalogus van laatstgenoemde blijkt.¹⁵ Het onderzoek naar de eigendomshistorie liep hier vast.¹⁶ Dan maar getracht de lijn vanuit het Tropeninstituut naar het verleden te reconstrueren. Het KIT kreeg de atlas in 1999 aangeboden door mej. Johanna Maria de Puy, lerares te Apeldoorn (Cadzand 1914 - Apeldoorn 2005).¹⁷ Hoe de atlas in haar bezit is gekomen, kon niet meer worden achterhaald.

Twee vliegen in één klap

Maar een belangrijk gegeven in de atlas werd over het hoofd gezien: de cijfers in potlood op de genummerde kaartbladen. Vóór het uittennemen van de atlas

ten behoefte van de restauratie zijn de oneven bladzijden van de al dan niet gevouwen bladen in de rechter onderhoek - overigens niet consequent - van een cijfer voorzien. Uit deze nummering blijkt dat Kaart nr.2 op dat moment ontbrak. Relevant voor mijn bewijsvoering waren echter de cijfers midden op de verso-voorzijde van de dubbelgevouwen kaarten, en midden in de bovenmarge van de overige; de nummering werd kennelijk aangebracht ten behoeve van de boekbinder. De cijferbeelden van deze nummers blijken overeen te stemmen met bepaalde cijferbeelden die Von Derfelden aanbracht op het kaartmateriaal dat hij gebruikte in het voorbereidingstraject van de *Algemeene Kaart*. Gelet op de mate van verzorging en de aard van de voorbereidende en definitieve kaarten kan cijferbeeldmateriaal daarop grosso modo in drie categorieën worden onderscheiden:

1. **de 'kalligrafische' vorm.** Hierbij moet men niet denken aan van overheidsweg gestandaardiseerde karakters die aan Nederlandse professionele kaarttekkenaars en graveurs in de vroege negentiende eeuw werden voorgeschreven. Von Derfelden was meer gericht op de geo-informatie die hij via de kaart wilde doorgeven dan op de uiterlijke vormgeving van die kaart, maar conform de kartografische tradities kalligrafeerde hij de volle-gradencijfers op zijn definitieve kaartversie, ook al deed hij dat in vrijere cijferbeelden.¹⁸
2. **de verzorgde vorm.** Hierbij gaat het om cijferbeelden zoals deze voorkomen op de meeste van zijn gekopieerde kaarten die gekarakteriseerd kunnen worden als minuutkaarten. Deze cijferbeelden maken deel uit van zijn persoonlijke handschrift waarin hij ook gewoon was te communiceren met derden.
3. **de kladvorm.** Cijferbeelden in klad komen voor in aantekeningen die hij maakte op momenten dat hij zijn aandacht meer richtte op de informatie die hij ermee voor eigen gebruik wilde vastleggen dan op de cijferbeelden zelf, bijvoorbeeld wanneer hij had vastgesteld dat een coördinatenstelsel op het origineel van een gekopieerde kaart niet klopte, en hij het nieuwe inzicht snel in een gewijzigde versie vastlegde; ook op extracten treft men zo nu en dan dergelijke cijferbeelden aan.

2. Pagina uit de geannoteerde veilingcatalogus van Von Derfeldens bibliotheek. Kavel nr. 2009 geeft de omschrijving van de atlas. (Bibliotheek van het boekenvak, Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam). "Dr. S" duidt Th.A. van Schermbeek aan, wat blijkt uit de bijbehorende akte van deze veiling.

Bij de cijferbeelden 1, 3, 4, 5 en 2 (in nummer 12, want kaart 2 ontbreekt) van de atlas is de gelijkenis met de corresponderende verzorgde cijfers in Von Derfeldens kaartmateriaal zonder meer opvallend. Meer vergelijkingsmateriaal was niet nodig omdat met deze beeldparen al kan worden aangetoond dat Von Derfelden de samensteller van de atlas is.

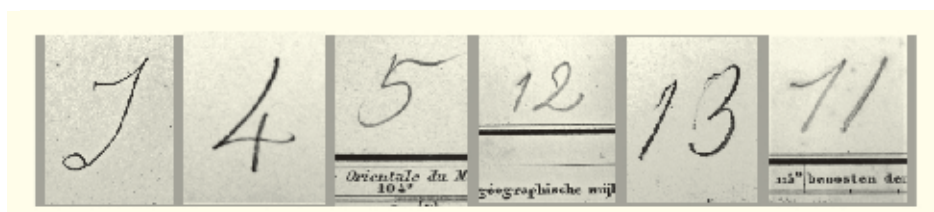
Wat is er karakteristiek aan deze cijferbeelden?

Zeer opvallend aan het cijfer 1 zijn de ophaal en de boog onder aan de stok. Dit cijfer is het handgeschreven Romeinse cijfer I in hoofdlettervorm.

Het cijfer 4 heeft een licht doorgezakte neerhaal die met de golvende horizontaal een puntige hoek vormt; er is een kleine opening tussen de neerhaal en de stok. Het cijfer 5 heeft een boog die rechtsboven enigszins geknepen is, en een niet nauwkeurig aangezette golvende vlag. De boog is een onvolledig ovaal. Het cijfer 1 ter aanduiding van de tientallen heeft een korte ophaal, maar mist de boog onder aan de stok. Het tweede cijfer 1 van 11 mist een ophaal. Het cijfer 2 heeft aan de bovenzijde een vrij gesloten boog, en een ruim golvende horizontaal. Het cijfer 3 wordt gekenmerkt door een enigszins geknepen onderste boog. Evenals bij de 5 een onvolledig ovaal. Von Derfelden schreef zijn letters en cijfers onder een hellingshoek variërend van 25° tot 35°. De rechtop staande gekalligrafeerde cijfers vormen daarop een uitzondering.

Met behulp van de sets cijferbeelden in de vergelijkingstabel wordt – in combinatie met de eerder geformuleerde argumenten – aangetoond dat het in het Koninklijk Instituut voor de Tropen aanwezige exemplaar van de *Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen* door Von Derfelden zelf is samengesteld. En dat het bijgevolg het exemplaar is uit zijn bibliotheek. De woorden “door P. Melvill van Carnbée” zijn binnen de interpretatietraditie van een dergelijke direct onder de atlastitel geplaatste formulering, misleidend.

Tegen de hier geschetste achtergrond kunnen deze woorden alleen worden opgevat als een eerbetoon van Von Derfelden aan Melvill, de schenker van de kaarten. De atlas is in dubbele zin een uniek exemplaar, en wegens zijn zeldzaamheid, en om zijn ontstaansgeschiedenis.

3. Zes van de vijftien in de atlas aanwezige kaartnummers.

kalligrafisch	in Atlas	verzorgd/ minuut	minuut/klad	Niet verzorgd/ klad
40.13.bl.5		X 36.03.18	33.01.02	32.01.11
40.13.bl.5		X 32.01.23	34.07.05	34.07.08
40.13.bl.5		X 36.02.08	X 33.02.11	36.02.05
40.13.bl.3		X 36.02.21	36.03.18	36.03.20
40.13.bl.4		34.05.14	X 35.13	32.01.11
40.03		X 32.01.15	X 36.01.08	36.06.01

Vergelijkingstabel: Vergelijkend overzicht van een aantal cijferbeelden in de *Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen* en op de eigenhandig getekende kaarten van Von Derfelden. In kolom 1 de gekalligrafeerde cijfers zoals ze voorkomen op de netkaarten. In kolom 2 de kaartnummers uit de atlas. In kolom 3 de cijferbeelden die karakteristiek zijn voor de verzorgde vorm [op minuut-kaarten]. In kolom 4 cijferbeelden die qua vormgeving trekken vertonen van zowel de verzorgde als de kladvorm. In kolom 5 de kladvorm. Het X-teken is geplaatst onder het meest op het desbetreffende kaartnummer gelijkende beeld. De codes onder de beelden verwijzen naar de 'Cartobibliografie' in en de CD-rom bij het proefschrift.

Bijlage

Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen Na de restauratie meet deze atlas 54x45,5 cm. Een fragment van de titel [2,5 x 2,5 cm] op de rug van het origineel is op het nieuwe voorplat gelijmd; het fragment bevat in goudkleurige letters: "ATLAS | DER | NEDERL | ZEES"

De inhoud van de atlas bestaat uit de volgende kaarten:

Kaart 1.

Algemeene Statistieke Kaart | der | Nederlandsche Overzeesche Bezittingen | in | Azie, Afrika en Amerika | door / P. Baron Melvill van Carnbee | 1849 | Op Steen gegrav. door D. Heyse te 's Hage. - Schaal [ca.1:11 500 000]. - Lithografie; kaart: 32,5 x 49,5 cm.

Kaart 2 ontbreekt.

Kaart 3.

Carte hypsométrique | de | L'ARCHIPEL DES INDES ORIENTALES | par / Le Bon P. Melvill van Carnbee | 1846. - Schaal [ca.1:70 500]; schaalstok: 5000 mètres = 7,1 cm e.a. - Lithografie; 38 x 52,5 cm.

Kaart 4.

CARTE de l'île | de | SUMATRA | par P. Melvill de Carnbee | 1848 | Gravé par / D. Heyse à la Haye. - Schaal [ca.1:2 750 000]. - Lithografie; 56 x 45 cm.

Kaart 5

Carte de | L'ARCHIPEL DE RIOUW | SINGAPORE ET LINGA | par / le Baron P. Melvill van Carnbee | 1848. - Schaal [ca.1:796 000]. - Lithografie; 42,5 x 31 cm.

Kaart 6.

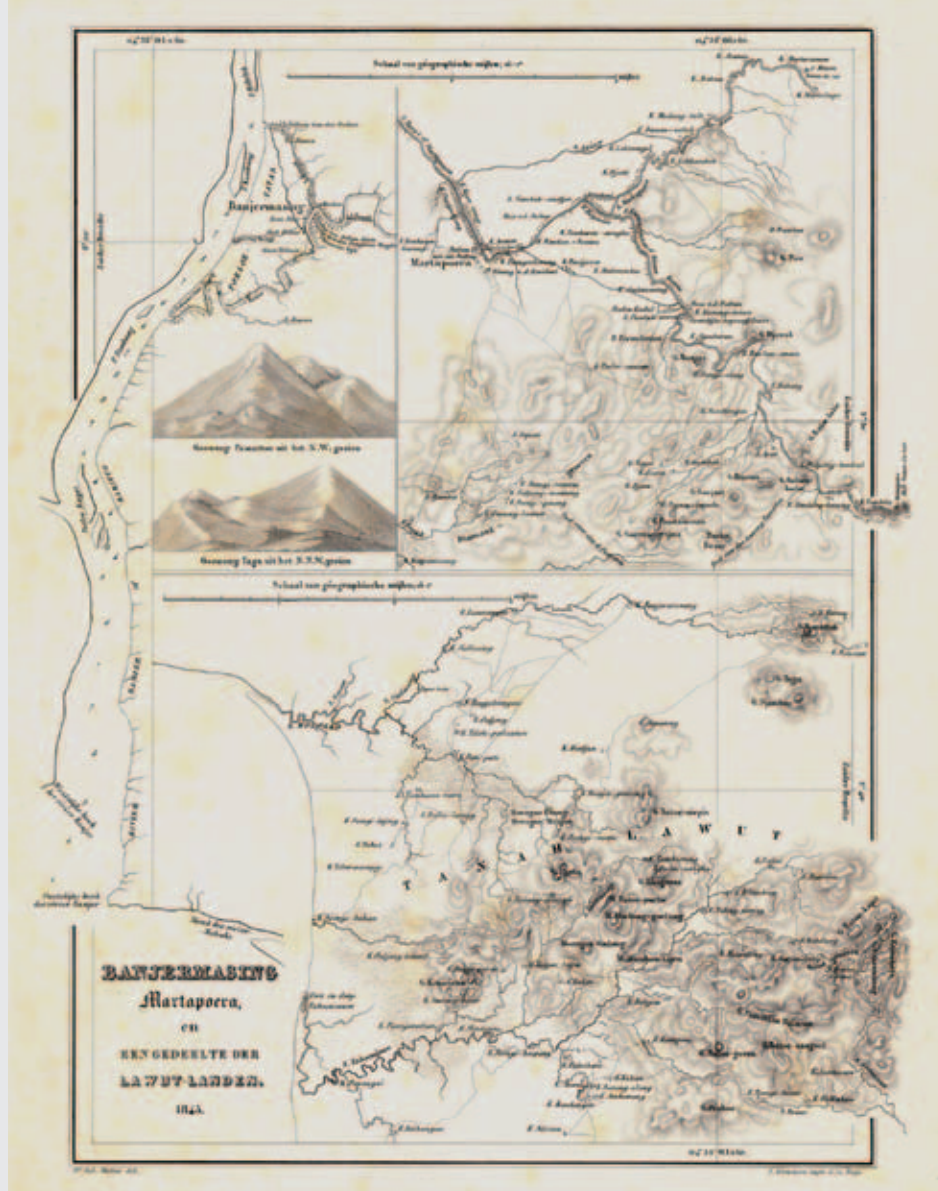
CARTE de L'ÎLE | de | JAVA | par / le Baron P. Melvill van Carnbee | 1847. - Schaal [ca.1:2 000 000]. - Lithografie; 38 x 52,5 cm.

Kaart 7.

Carte de | PÉKALONGAN | Résidence à l'Île de Java | par / M le Dr. F. Epp | 1847. - Schaal [ca.1:100 000]. - Lithografie; 32 x 43,5 cm.

Kaart 8.

Plan | van | BATAVIA en OMSTREEK | op de schaal van 1:25.000 / door Le Clercq, op steen gebragt bij A.J. Bogaerts | Breda, 1850. - Schaal van 250 Ellen op den duim [3000 Ellen= 12 cm]. - Lithografie ; 48,5 x 42 cm.

4. Banjermasing Martapoera en een gedeelte der Lawut-Landen. Zie nr.12 in de "Bijlage". bij de kaart van Manado:

Kaart 9

Carte des Iles | BALI ET LOMBOK | par / le Bon P. Melvill van Carnbee | 1846. - Schaal [ca. 1:100 000]. - Lithografie ; 20 x 27 cm.

Kaart 10

Carte de l'île | de | BORNÉO | par / le Baron P. Melvill de Carnbee | 1848 | Gravé par D. Heyse. - Schaal [ca.1:2 500 000]. - Lithografie ; 60,5 x 45,5 cm.

Kaart 11

Kaart | van de | KUST- en BINNENLANDEN van BANJERMASING | Behoorende tot de | Reize in het zuidelijke gedeelte van Borneo | door | Salomon Muller | 1845. - Schaal ca.1: 1 590 000. - Lithografie ; 34 x 24 cm.

Kaart 12

BANJERMASING | Martapoera | en| een gedeelte der | Lawut-Landen | 1845 / S. Muller. - Schaal ca.1:212 500; schaalstok van geographische mijlen: 15-1° [3 mijlen = 10,5 cm] - Lithografie ; 34,5 x 24,5 cm.

Kaart 13

Carte de l'île | de | CÉLÈBES | par / le Baron P. Melvill de Carnbee | 1848 | Gravé par D. Heyse à la Haye. - Schaal: [ca.1:160 000]. - Lithografie ; 58,5 x 44,5 cm.

Kaart 14.

KAART | van de Residentie | MANADO | of van de | Noordkust van het eiland CÉLÈBES. - Schaal: ca.1:58 000. - Lithografie ; 41 x 35 cm.

Kaart 15

Carte | DES ILES MOLUQUES | par / le Baron P. Melvill de Carnbee | 1847. - Schaal: [ca.1:3 425 000]. - Lithografie ; 53 x 46 cm.

Kaart 16

Carte Générale des Possessions Néerlandaises aux Indes Occidentales / par le Bon P.Melvill de Carnbee, 1846. - Verschillende schalen. - Lithografie ; 48,5 x 51 cm.

Literatuur

- Broeders, P.W.A. 2007. *Gijsbert Franco Baron Von Derfelden van Hinderstein (1783-1857); leven en werk van 'eene ware specialiteit' in kaart gebracht*. Houten: HES en De Graaf Publishers. [Dissertatie Utrecht, 2006].
- Catalogue de la Collection Géographique, Historique et Cartographique, provenant de la Bibliothèque de feu monsieur Baron Von Derfelden de Hinderstein [...]* (précédé d'une notice biographique) dont la Vente se fera Lundi le 26 Avril et jours suivans à 51/2 heures du soir, à Utrecht, maison rue dit Bageyne Plein H no.348, par le Ministère de Mons. J.H. Schermbeek, Notaire à Utrecht. Utrecht: Kruijff en Terveen [1858].
- Daussy, P. 1844. Carte générale des possessions néerlandaises dans le grand archipel Indien; par M. le baron G.F. Von Derfelden de Hinderstein[!] (annonce analytique). In *Bulletin de la Société de Géographie*. 3e Série: 26-43.

Noten

- 1 Broeders 2007, 183. Zie voor de beschrijving van de atlas en de inhoud de 'Bijlage'.
- 2 <http://www.kit.nl/kit/Bibliotheekcatalogus> [laatst geraadpleegd op 10 april 2012.]
- 3 *Algemeene atlas van Nederlandsch Indië*; uit officieele bronnen en met goedkeuring van het Gouvernement zamengesteld door P. Melvill van Carnbee en W.F. Versteeg; geteekend door F. Cronenberg, C.F. Wolff, F. Böhm; gegraveerd door D. Heijse et al. Batavia: Van Haren, Noman & Kolff.
- 4 Kort en Wolleswinkel 2006. Inv.nr.67: 'Familie-archief Melvill van Carnbee, (1066)1692-1951'.
- 5 *Bulletin de la Société de Géographie*, 3e sér., 13 (1850), 265.
- 6 In 1850 werden door tussenkomst van Von Derfelden of rechtstreeks door Melvill zelf acht van zijn kaarten aan de Société de Géographie te Parijs gestuurd, zoals blijkt uit: "une lettre de M. le baron Derfelden de Hinderstein annonçant l'envoi de huit cartes des colonies néerlandaises, offertes à la Société par M. le baron Melvill de Carbee [!], lieutenant de marine royale." *Bulletin de la Société de Géographie*, 3e sér., 13 (1850): 265-266.
- 7 Conceptbrief in Kort en Wolleswinkel. 2006, inv.nr.67 'Familie-archief Melvill van Carnbee, (1066)1692-1951'
- 8 Onderstreping door Melvill.
- 9 Verzamelinventaris J.C. Baud, inv.nr. 5131, 17 februari 1837 nr. 39. Zie ook Broeders 2007, Kartobibliografie 50.01.01 t/m 50.01.06. Mogelijk heeft Von Derfelden de geo-informatie op deze kaartbladen afhankelijk van de vraag of dit materiaal nog vóór de deadline in Benschop bezorgd werd - verwerkt in de *Algemeene Kaart*. In dat geval

5. Kaart van de Residentie Manado of van de Noordkust van het eiland Celebes. Zie nr.14 in de 'Bijlage'.

horen deze bladen niet in de 50- maar in de 31-serie thuis.

10 Fragment van een citaat uit de brief die Von Derfelden op 7 oktober 1848 aan Melvill zond. Zie voor de brief van Melvill: Kort en Wolleswinkel. 2006, inv.nr. 67 'Familie-archief Melvill van Carnbee, (1066)1692-1951'. Zie voor de datum: Netscher 1857, 36. Netscher neemt in de 'Nekrologie. Pieter Baron Melvill van Carnbee' de beide citaten op; de hierboven geciteerde passage laat hij daarin weg. Zie voor de door Netscher geciteerde brieffragmenten: Broeders 2007, 182.

11 In mijn proefschrift heb ik op grond van de informatie op de gedrukte titelpagina aangenomen dat het hier een reguliere uitgave van een atlas betrof. Zie: Broeders 2007, 183.

12 Bij de poging om de spellingsverschillen aan Von Derfelden toe te schrijven op basis van de woordbeelden die hij op zijn kaartmateriaal gebruikte, kon alleen Banjermassing met "-ss-" getraceerd worden. Zie: Broeders 2007, Cartobibliografie' op krt 32.02.02 "Banjar Massing", op krt 32.02.04 "Banjar Massing" en op krt 40.13. "Banjar massing".

13 Zie voor de aantekeningen die Von Derfelden op het kaartmateriaal aanbracht: het deel Cartobibliografie in mijn boek.

14 Voor het ontbreken van kaartblad 2 'Carte Générale des possessions Néerlandaises aux Indes Orientales' zijn als mogelijke oorzaken te noemen: 1. voorbarigheid van Von Derfelden in 1849 bij de opdracht tot het drukken van de titelpagina; 2. een fout tijdens het traject vanaf het aanbieden van het kaartmateriaal tot en met het inbinden in 1850; 3. het uitnemen van het kaartblad in het vervolgetraject van eigenaren in de periode tussen inbinden en schenking aan het KIT in 1999. Uit de kaartbladnummering in potlood in de rechteronderhoek van de bladen die voorafgaand aan het uitnemen der bladen heeft plaatsgehad, kan worden afgeleid dat het ontbreken van blad 2 niet aan het restauratie-atelier kan worden verweten.

15 J.L. Beijers, Veilingcatalogus, boeken van M. D. de Bruijn, 19 tot 27 mei 1882, blz. 107. (Bijzondere Collecties, Bibliotheek van het Boekenvak, Universiteit van Amsterdam).

16 Volgens Worldcat bevinden zich veilingcatalogi van de bibliotheek van De Bruijn in de collecties van de bibliotheek van het Boekenvak te Amsterdam, van de Univesiteitsbibliotheek te Maastricht, de Staatsbibliotheek te Berlijn, de Kungliga Biblioteket in Stockholm, de Bibliothèque nationale et universitaire te Strasbourg. Geen van deze exemplaren bleken bij navraag annotaties te bevatten betreffende kopers. Ook werd in het notarieel archief in Het Utrechts Archief geen desbetreffend veilingverslag met de namen van de kopers gevonden. De Bruijn was repetitor in de theologie aan de Utrechtse Hogeschool, met belangstelling voor de geografie van Palestina; hij compileerde in 1843 een kaart van

dat land die destijds als niet onverdienstelijk beoordeeld werd.

17 Conservator Peter Levi van de kaartenzaal van het KIT was zo vriendelijk mij een kopie van de brief, d.d. 7 december 1999, uit het KIT-archief aan te reiken waarin Mej. De Puy namens het KIT dank werd overgebracht voor de schenking van een sigarettenhouder van Indische makelij en de atlas. In de atlas bevond zich destijds – naar dhr. Levi zich herinnerde – een losse schoolkaart van Suriname. Het omslag van de atlas was beschimmeld en verweerd.

18 Zie voor de boeken die Von Derfelden in bezit had en waaruit hij zich kalligrafische cijfer- en lettervormen kan hebben eigen gemaakt: Broeders 2007, 35-40.

Summary

The Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen in the map collection of the Library of the Royal Tropical Institute / Piet Broeders

The Library of the Royal Tropical Institute (KIT) in Amsterdam holds a copy of *Atlas der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen* (Atlas of Dutch overseas possessions), whose title-page mentions P. baron van Melvill van Carnbee (1816-1856). The reader, however, is misled because Melvill was neither the author of all the maps, nor the compiler of the atlas, but only the donor of the maps. Gijsbert Franco Baron von Derfelden van Hinderstein arranged those maps sent to him by Melvill into an atlas. Melvill was mentioned on the Atlas's title-page in appreciation of his cartographic qualities. Therefore this atlas is a unique specimen with a very particular genesis.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Marleen Smit (marleensmit@gmail.com) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

1. De gevel van het gemeenlandshuis aan de Oude Delft.

Toegankelijkheid

De leeszaal van het hoogheemraadschap is wekelijks geopend van maandag tot en met vrijdag van 8:30-12.30 en 13.15-16.00 uur. Op zon- en feestdagen is de leeszaal gesloten. Bezoek bij voorkeur na voorafgaande afspraak. Om gebruik te maken van de collecties – die van de archieven, bibliotheek en kaarten – kan iedere bezoeker zich melden bij de receptie aan de Phoenixstraat 32, waar men een bezoekerspas krijgt. Deze pas is gratis verkrijgbaar en dient bij vertrek weer te worden ingeleverd. Er zijn beperkt parkeervoorzieningen aanwezig. Tevens is het hoogheemraadschap bereikbaar met openbaar vervoer, per trein vanaf station Delft en per tram de lijnen lijn nrs. 1 en 19. De archieven, bibliotheek en kaarten zijn alleen ter inzage in de leeszaal. Aanvragen kan via een uitleenformulier bij de leeszaalambtenaar. Er geldt een beperking voor het aantal documenten dat tegelijkertijd kan worden ingezien op een aparte tafel. Fotokopieën en foto's in overleg met de leeszaalambtenaar, die bepaalt of de stukken zich hiervoor lenen. Wat betreft de bibliotheekcollectie kunnen bezoekers de publicaties ter plaatse inzien. De bibliotheek is géén uitleenbibliotheek, zodat geen publicaties kunnen worden meegenomen. De archieven en kaarten van het hoog-

Kaartencollecties in Nederland

Hoogheemraadschap van Delfland te Delft

Bert Klapwijk

Adres en contactgegevens

Hoogheemraadschap van Delfland
Phoenixstraat 32, 2611 AL Delft. Postbus, 2601 DB Delft
Telefoon +31-(0)15-2608108 - Fax: +31-(0)71-5272638 - E-mail: info@hhdelfland.nl

Contactpersonen:

G.J. Klapwijk (senior medewerker Oud Archief en Bibliotheek),
J.D. van Tuyl (medewerker Oud Archief en Bibliotheek),
mw. C.G.D. de Wilt (medewerkster Oud Archief en Bibliotheek)

2. Geschilderde overzichtskaart van Delfland door Mathijs de Been van Wena uit 1606 [OAD 710].

heemraadschap zijn ontsloten via het inventarisatiesysteem MAIS-Flexis en raadpleegbaar op het internet. Bereikbaar via de site www.hhdelfland.nl onderdeel organisatie/historie en www.archieven.nl. Veel kaartmateriaal wordt op deze sites digitaal aangeboden

Omvang

Het merendeel van de kaarten en tekeningen bij het hoogheemraadschap maakt onderdeel uit van de archieven van het schap. Daarnaast werden in de twintigste eeuw kaarten aangekocht of door schenking verkregen. Deze kaar-

ten zijn als collectie bijeengebracht. Totaal bezit het hoogheemraadschap ruim 15.000 kaarten en tekeningen. Uitgezonderd enkele kaarten in de kaartencollectie hebben vrijwel alle kaarten tekeningen als onderwerp het gebied van Delfland, of Delflandse werken. Verder bezit Delfland tot atlas ingebonden exemplaren van in opdracht van het hoogheemraadschap vervaardigde overzichtskaarten van het gebied uit 1611 (1626) en 1712. Tevens bezit Delfland twee, aangekochte, kaartboeken van grondeigendommen van particulieren.

Profiel

Vanaf de veertiende eeuw hebben de graven van Holland een aantal waterstaatkundige bevoegdheden opgedragen aan zogenoemde heemraden. Het betrof het schouwen van waterwerken, het vaststellen van keuren en het spreken van recht in waterstaatsaangelegenheden. Het menselijk ingrijpen in de natuur zoals ontginning, bemaling en veenwinning zette een proces van bodemdaling in gang, met toenemende wateroverlast als gevolg. De overlast beperkte zich niet tot de bestuurlijke grenzen van de ambachten. Vanwege het complexer wordende lokale waterbeheer werden er vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw speciale functionarissen aangesteld, de molenmeesters, die de zorg voor een molen en de daartoe behorende waterwerken kreeg opgedragen. Door het ontbreken van een duidelijke bestuursstructuur en de toenemende waterproblemen streefden de hoogheemraden ernaar hun gezag over de lokale waterstaat uit te breiden. Conflicten konden niet uitblijven, vooral over de schouwbevoegdheid van de lokale waterwerken, zoals wegen, watergangen en waterkeringen. De hoogheemraden probeerden de lokale waterstaatkundige bevoegdheden zoveel mogelijk over te hevelen naar de molenmeesters. Later zijn hieruit de polderbesturen ontstaan die onder toezicht stonden van het hoogheemraadschap. Per 1 januari 1977 werden de polderbesturen binnen Delfland opgeheven en werd het beheer en onderhoud van de polderwaterkeringen en polderwateren aan het takenpakket van Delfland toegevoegd. Deze taakuitbreiding leverde een aantal kaarten en tekeningen op die zich in de archieven van de onderscheiden polders bevonden. Sinds 1976 is Delfland tevens belast met de verbetering van de waterkwaliteit in het beheersgebied. De taakonderdelen van het hoogheem-

raadschap zijn bepalend voor de inhoud van kaarten en tekeningen, aanwezig bij het hoogheemraadschap. Vanaf midden zestiende eeuw bevatten de archieven veel manuscriptkaarten en -tekeningen. Deze kaarten zijn gerelateerd aan de archieven van het schap. Tevens werden vanaf deze tijd met enige regelmaat overzichtskaarten van Delflands gebied vervaardigd. De oudste overzichtskaart daterend 1548 door Jacob van Deventer, ging verloren in de Tachtigjarige Oorlog. Latere overzichtskaarten, 1606, 1611, 1712, bleven wel bewaard. Van de kaarten van 1611 en 1712 bezit het hoogheemraadschap ook nog de complete verzameling koperplaten waarvan deze kaarten werden gedrukt. Nog heden ten dage worden met enige regelmaat gedrukte overzichtskaarten van het beheersgebied vervaardigd. Deze kaarten

druk uit 1626 van de overzichtskaart van Delfland van 1611, een Kaartboek van de eigendommen van de Studenten in Delft en kaarten van polder het Nieuwland.

Website

De inventarissen van de archieven, waarin tevens de aanwezigheid van kaarten en tekeningen wordt aangegeven, zijn te vinden via de website www.hhdelfland.nl de tab 'bestuur en organisatie', geeft toegang tot de keuze "organisatie", waar het onderdeel "historie" kan worden gekozen, via historie kan men kiezen voor 'klik hier om naar archieven te gaan'. Daarna kan men kiezen om in "archieven" of in "kaarten" te zoeken. Deze inventarissen op deze site zijn nog in uitbouw. Volledige catalogi zijn in te zien op de leeszaal van het hoogheemraadschap van Delfland.

3. Kaart van de waterdiepten rond Robbeneiland, Zuid-Afrika, ca. 1650-1700 [OAD 709].

verschaffen veel inzicht in de ontwikkeling van het beheersgebied. De tekeningen verschaffen veel inzicht in technische werken, zoals sluizen, gemalen (molens) en de strandhoofden (golfbrekers) langs de Delflandse kust.

Daarnaast beschikt Delflands archief over enkele kaarten van het gebied van Zuid-Holland en van omliggende hoogheemraadschappen (Rijnland en Schieland). Deze kaarten werden in vorige eeuwen aan het hoogheemraadschap geschonken. In het laatste kwart van de twintigste eeuw werd ten opzichte van de kaartencollectie een actiever beleid gevoerd bij de aanschaf van kaarten. Enkele belangrijke kaarten die voor de collectie werden aangeschaft zijn: de

Belangrijkste literatuur

C. Postma. 1972. De kaart van het hoogheemraadschap van Delfland door Floris Balthasars. 1611. Alphen aan den Rijn: Canaletto

C. Postma. 1977. Inleiding Nicolaes Kruikius en zijn werk. Alphen aan den Rijn: Canaletto

C. Postma. 1978. De kaart van het hoogheemraadschap van Delfland van 1606 geschilderd door de landmeter Mathijs de Been van Wena. Alphen aan den Rijn: Canaletto

C.G.D. de Wilt e.a. 2000. Delflands kaarten belicht. Hilversum: Verloren

Toen ik *The pattern in the carpet, a personal history with jigsaws* las, van Margaret Drabble uit 2009, werd ik geboeid door haar beschrijving van een uit 1783 stammend schilderij van de Infante Don Luis, met een legpuzzelstukje in zijn hand. Via Internet vond ik een artikel over de herontdekking van het schilderij (zie *The Guardian* van 19 december 2006), en het commentaar van Francis Herbert (de Britse kaarthistoricus) die stelde dat het kind niet 'staand bij een wereldkaart' was, maar 'staand voor een in een ingeraamde schetsmatige afbeelding van Europa'. Ik vroeg mijzelf af, waarom een 'schetsmatige afbeelding'?¹

Hoewel dit kind, naar de wensen van zijn oom koning Carlos III, uitsluitend gedoopt was met zijn moeders naam (Vallabriga), geeft Goya subtiel zijn koninklijke afstamming aan. De kleine Don Luis Maria is gekleed in een blauw kostuum, dat refereert aan de Franse Bourbons. Zijn zilveren gespen, rode hieën en zijn met een lint samengebonden blonde haar is naar de mode tijdens de regering van Lodewijk XIV.

De infante Don Luis is afgebeeld met het in die dagen in zwang zijnde leermiddel: een geografische legpuzzel. Afbeeldingen van koning Carlos III als kind tonen hem in zijn studeerkamer vol boeken over geschiedenis en een witte papegaai. Maar geografie was een meer gerespecteerd onderwerp onder de regerende klassen dan geschiedenis en biologie. Lodewijk XIV gaf zijn zoon zelfs les in geografie, toen hij zelf gevangen zat in de Temple. Vanaf de vroege achttiende eeuw tot in de Verlichting werd geografie op een geïntegreerde wijze onderwezen. Legpuzzels speelden daarbij een rol vanaf ongeveer 1720.

Don Luis had daarvoor zelfs een handig hulpmiddel, een raam om de gelegde puzzel bij elkaar te houden. Het cartouche op het puzzelraam wijst mogelijk op de befaamde Nederlandse kaarten van die dagen. Op de tafel staan een fraaie houten doos met een kaart van Spanje op het deksel, en enige andere kaarten. Uit de wijze van schilderen blijkt dat Goya deze producten moet hebben gekend.

Geert Bekkering

Maar Goya schilderde de geografische details niet met overdreven nauwkeurigheid, wat ons doet afvragen welk puzzelstukje de Infante Don Luis in zijn rechterhand houdt.

Het is moeilijk om de vorm van het puzzelstukje te relateren aan bestaande geografie. Met hulp van de zeer nauwkeurige kaarten van de koninklijk geograaf Don Thomás López de Vargas y Muchaca kunnen wij de suggestie doen dat het stukje het graafschap Chinchón voorstelt, uit de provinciale kaart van Segovia door Tomás Lopez van 1779. De infante Don Luis zou dit graafschap, volgens zijn vaders testament erven in 1783, maar koning Carlos III zou daar zeker niet mee instemmen.

Anderzijds zou de grote rivier op het puzzelstukje de Taag kunnen zijn, in welk geval het stukje de provincie Madrid moet voorstellen, waarin zijn vader aartsbisschop van Toledo was geweest, maar wat onbereikbaar was verklaard voor de kleine Don Luis. Dat

zou kloppen met de positie in de legpuzzel geheel links, waar één provincie uit is verwijderd (aangegeven in rood). Wat deze puzzel werkelijk ook heeft moeten voorstellen, Goya (en degene die dit schilderij bestelde) moeten dat zo hebben gedaan, dat het in die dagen begrijpelijk was.

Het schilderij was 'slechts licht groezelig na twee eeuwen te hebben gehangen aan de muren van de privépaleizen van opeenvolgende hertogen', toen het in 2006 voor conservering in het Museo del Prado terecht kwam. Het heeft sindsdien de belangstelling van kaarthistorici getrokken. Vandaag de dag kunnen we het tevens zien als een bewijs voor de zeer vroege uitvinding van het puzzelinlegram, om het leggen van geografische legpuzzels te vergemakkelijken.

Noten

¹ Zie bericht van Francis Herbert aan de e-mail discussielijst Maphist, 20 december 2006. <http://www.maphist.nl>.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Studiemiddag 'Vier eeuwen maritieme kartografie' in het Scheepvaartmuseum

Op vrijdagmiddag 12 oktober vond in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam een studiemiddag plaats over de geschiedenis van de maritieme kartografie. Aanleiding voor deze themamiddag was de overdracht van een set van ongeveer 320 negentiende- en twintigste-eeuwse koperplaten van de Hydrografische Dienst aan het museum.

Gastheer Diederick Wildeman (conservator van het Scheepvaartmuseum), beet het spits af en schetste in zijn presentatie 'Kaarten voor de zeeman: constanten en contrasten' een chronologisch overzicht van de ontwikkelingen van de zeemansgidsen die vanaf de zestiende eeuw gedrukt werden tot de hedendaagse navigatie-apparatuur. Dit deed hij grotendeels op basis van voorbeelden uit de museumcollectie, met uitzondering van de oudste gedrukte zeemansgids van Cornelis Anthonisz uit 1558 (Collectie Harvard University) en het moderne navigatie-instrument van zijn eigen bootje. Hij maakte duidelijk dat een zeemansgids altijd een combinatie van tekst (beschrijvingen van de vaar-routes, kusten en havens), kustprofielen en kaarten is. Ook vertelde Wildeman over de kartografische collectie in het Scheepvaartmuseum (zie Caert-Thresoor jrg. 30 (2011), nr. 4) waarbij hij het aantal kaarten in de ca. 400 atlassen in de collectie op ca. 20.000 schatte.

Op enthousiasmerende wijze zoomde Djoeke van Netten (Universiteit van Amsterdam) vervolgens in op één zo'n zeemansgids: Pieter Goos' Derde deel der Nieuwe groote zeespiegel uit 1662. Daarvan vergeleek zij twee exemplaren: één zeer fraai ingekleurd exemplaar uit de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam en één niet-gekleurd exemplaar van het Scheepvaartmuseum. Het belang van exemplaarvergelijking kwam hier duidelijk naar voren. Hoewel er volgens haar

tussen de eerste zeemansgids van Blaeu uit het begin van de zeventiende eeuw en de nieuwe kaarten van Van Keulen uit de achttiende eeuw nauwelijks verbeteringen en uitbreidingen doorgevoerd zijn, telde zij 285 verschillende edities, wat neerkomt op tienduizenden exemplaren van zeemansgidsen die in Amsterdam uitgegeven zijn in de periode 1625-1700. De verklaring hiervoor zocht ze deels in de commercie, waarbij de concurrerende en samenwerkende uitgeverijen het verouderde materiaal steeds als nieuw en verbeterd wisten te verkopen. Veel exemplaren zullen verloren zijn gegaan door gebruik op zee. De nu nog bekende exemplaren zijn vrijwel allemaal bewaarexemplaren die nooit meer op reis gegaan zijn. Een uitzondering hierop is het exemplaar van het Scheepvaartmuseum waarin vele aantekeningen, zowel in de tekst als op een aantal kaarten, in opgenomen zijn. aan de hand hiervan wist Van Netten de vermoedelijke route van het schip af te leiden.

Na de pauze ging Ron Guleij (collectiespecialist Nationaal Archief) in op de zeekaarten van de Dienst der Hydrografische vanaf 1874. Vóór 1874 werden er in Nederlands-Indië al wel hydrografische kaarten vervaardigd, maar dat waren gelegenheidsopnamen. Opvallend veel van deze kaarten betreffen gebieden 'waar het goed toeven was', aldus Guleij. Na 1874 wordt de Indische archipel systematisch opgenomen. In het Nederlandse gebied in West-Indië was dat pas veel later het geval. Van de Nederlandse Antillen zijn de eerste hydrografische opnamen pas van 1938 en van Suriname zelfs pas van 1939. Verrassend genoeg besluit de Hydrografische Dienst rond 1900 om terug te keren van de lithografie naar koperdruk. De koperplaten werden voor 1200 gulden per stuk vervaardigd in Parijs. Van de kaarten waar veel vraag

naar was werden de koperplaten vanaf ca. 1908 verstaald zodat er meer van gedrukt konden worden. Een reden voor de terugkeer naar koperdruk kan zijn dat hier makkelijker correcties op aangebracht konden worden. Na de koperdruk wordt er overgestapt op zink-offset. Het archief van de hydrografische opnemingen in Nederlands-Indië berust in het Nationaal Archief maar de koperplaten werden door de rijksarchivaris niet als 'archiefmateriaal in de zin der wet' beschouwd. Deze set van meer dan 300 koperplaten is nu aan het Scheepvaartmuseum geschonken. Chef der Hydrografie Peter Kortenoeven sprak de zaal nog kort toe waarin hij de werkgroep uitnodigde binnenkort eens een bezoek aan de dienst in Den Haag te brengen.

Een vierde lezing die op het programma stond (over watersportkaarten) kon door ziekte van de spreker helaas niet doorgaan. De middag werd afgesloten met een borrel. Ondertussen kon in kleine groepjes de globetentoonstelling en de bibliotheek bezocht worden. De globetentoonstelling met zo'n zestig globes uit de Nederlanden en andere Europese landen was prachtig vormgegeven. De presentatie van negen in 3D gedigitaliseerde globes die de bezoeker zelf kon draaien waren minstens zo indrukwekkend als de originele topstukken. Vanwege de blootstelling aan licht wordt de globetentoonstelling over een jaar vervangen door een atlassen- en kaartenexpositie. Het bezoek aan de bibliotheek was het enige aan de geslaagde en informatieve middag dat wat tegenviel. Geen van de zeemansgidsen, kaarten en koperplaten die in de lezingen aan de orde waren gekomen waren te zien. Er lagen slechts facsimiles en moderne boeken op de tafel. Snel terug naar de borrel!

Martijn Storms

Teylers Museum showt Ottens Atlas

50 topstukken uit de bibliotheekcollectie van Teylers Museum staan sinds kort online. De titels, waaronder de mooiste Nederlandse atlas uit de achttiende eeuw, zijn als digitaal boek integraal door te bladeren via de website van het museum. In de *Atlantes Neerlandici* van Cornelis Koeman wordt de Ottens atlas in Teylers Museum de mooiste ingekleurde Nederlandse atlas ter wereld genoemd. Het inkleuren van kaarten, 'afzetten' genoemd, was in de achttiende eeuw gebruikelijk. Kaarten werden los verkocht en verzamelaars lieten ze naar eigen inzicht en smaak samenvoegen tot een atlas. Alle zes delen van de Ottens atlas in Teylers zijn ingekleurd en met bladgoud gedecoreerd door 'afsetter' Henricus Gans. Deze unieke atlas, ooit in opdracht vervaardigd voor een rijke particuliere verzamelaar, is nu voor het eerst in zijn geheel online toegankelijk voor het publiek. Naast de Ottens atlas zijn nog 49 toptitels uit de rijke collectie van de wetenschappelijke bibliotheek van Teylers Museum nu ook online beschikbaar. www.teylersmuseum.nl

Conferentie Brussels Map Circle Mercator & Hondius

De 'Brussels International Map Collectors Circle' heet tegenwoordig kortweg de 'Brussels Map Circle'. Op zaterdag 8 december jongstleden vond de jaarlijkse conferentie plaats in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Deze was, zoals gebruikelijk gratis voor leden (met uitzondering van de lunch) en kende een bescheiden toegangsprijs van 10 euro voor niet-leden.

Het thema van de dag was Gerard Mercator en Jodocus Hondius. Zoals bekend werd de eerste vijfhonderd jaar geboren, in 1512 en wellicht onbekend voor de meesten stierf Hondius 400 jaar geleden, in 1612. Voor iedere deelnemer was er een hand-out beschikbaar met de korte inhoud van de lezingen en een biografie van de sprekers. Zo'n hand-out is erg nuttig en het navolgen waard.

In de ochtend hield Jan Mokre van de Nationale Bibliotheek van Oostenrijk een lezing over oude globes in Oostenrijk. Hij ging daarbij in op de globes van Mercator en Hondius aanwezig in Oostenrijkse collecties. Speciaal richtte hij zijn aandacht op het globemuseum in Wenen en het

paar bijzondere Mercator-globes, dat daar aanwezig is.

Vervolgens kwam Kazimierz Kozica, curator van de kaartenverzameling van het Koninklijk Paleis in Warschau. Zijn bijdrage ging over de kaart van Europa van Gerard Mercator uit 1554. Oorspronkelijk bevond deze zich in de Stadsbibliotheek van Breslau (het tegenwoordige Wrocław). Samen met veel andere bijzondere zestiende-eeuwse kaarten ging deze verloren bij de belegering van Breslau (tegenwoordig Wrocław) door de Russen in 1945. Wel wordt nog de hoop gekoesterd dat de Mercator kaart van Europa met de andere zestiende-eeuwse wellicht toch niet verbrand zijn, maar door de Russen als oorlogsbuit zijn meegenomen en ooit weer opduiken.

Na het ochtendprogramma volgde de gebruikelijke uitgebreide lunch waarvoor veel tijd was ingeruimd. Hierna werden de aanwezigen 'getrakteerd' op een onverwachte gast: Nicholas Crane, journalist bij de BBC, bekend door het programma 'Coast', maar ook door zijn biografie van

Drie sprekers en de voorzitter van de BMC: Kazimierz Kozica, Sjoerd de Meer, Caroline De Candt en Peter van der Krogt. Foto Christoph Klein

Gerard Mercator. Hij vertelde iets over zijn onderzoek voor deze biografie.

Vervolgens ging Sjoerd de Meer, die als conservator is verbonden aan het Maritiem Museum Rotterdam, in op de 'Atlas van de Wereld', de wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569 in de vorm van een atlas. Eerder dit jaar verscheen van zijn hand in *Caert-Thresoor* (2012, nr 1) een artikel over dit hoogtepunt in de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam.

Tijdens een 'interludium' toonde Caroline De Candt, president van de BIMCC, een fragment uit de film *The Sea Hawk* uit 1940 met Errol Flynn. Waarom zij deze film toonde, werd al snel duidelijk toen het uithangbord "Judocus Hondius Chartemaker" in beeld kwam en de volgende scène zich afspeelde in het atelier van Jodocus Hondius zelf. Dit was vermakelijk en zeker voer voor historisch kartografen. Wie dit fragment uit deze film zelf wil bekijken, kan deze vinden op youtube. (http://www.youtube.com/watch?v=E_S_YICW5_4).

Als laatste sprak Peter van der Krogt, onderzoeker en docent bij het Explokart

onderzoeksprogramma aan de Universiteit van Utrecht. Hij sprak over Jodocus Hondius en ging in op diens vlucht naar Engeland in 1584, het kartografische werk daar en de verhuizing in 1593 naar Amsterdam. Daar verwierf Hondius omstreeks 1604 samen met de uitgever Cornelis Claesz. de koperplaten van Mercators Atlas en met de Mercator-Hondius atlas legde Hondius de basis voor de atlasenproductie in Amsterdam in de zeventiende eeuw.

Tot slot was er na afloop van de conferentie nog de gelegenheid om wat te drinken en na te praten waarna een ieder weer huiswaarts keerde.

Met deze BIMCC conferentie werd het Mercator-jaar waardig afgesloten. Jodocus Hondius is dit jaar in de schaduw van Mercator gebleven. Maar er is een nieuwe kans, zoals Peter van der Krogt tijdens de BIMCC conferentie opmerkte. Hondius werd in 1563 geboren, hetgeen inhoudt dat wij in 2013 zijn 450ste geboortedag kunnen vieren!

Sjoerd de Meer

Claes Jansz. Visscher en zijn nakomelingen: tekenaars, graveurs en uitgevers in zeventiende-eeuws Amsterdam
17-18 januari 2013, Universiteit van Leiden

Deze internationale conferentie richt zich op een van de meest belangrijke vroegmoderne dynastieën van uitgevers en drukkers. Geleerden en deskundigen van de kunstgeschiedenis, kartografie, literatuur, geschiedenis en religieuze studies onderzoeken de belangrijkste bijdragen van de familie Visscher en hun rol in de opkomst en ontwikkeling van de vroegmoderne prentkunst in de Nederlandse Republiek.

De conferentie vindt plaats in het Kleine Auditorium van het Academiegebouw van de Universiteit van Leiden, Rapenburg 67-73, 2311 GJ Leiden.

Aanmelding voor de conferentie kan door een aanmeldformulier in te vullen op <http://www.hum.leiden.edu/lucas/visscher>.

Zeekaarten in de hoofdrol in Bibliothèque Nationale de France

In de Bibliothèque Nationale de France vindt tot en met 27 januari 2013 de expositie *L'âge d'or des cartes marines - Quand l'Europe découvrait le monde* plaats. De BnF heeft maar liefst 500 portolanen in de collectie, dit is de grootste goed bewaarde collectie ter wereld van deze kaarten.

In de uitgebreide expositie zijn naast stukken van de bibliotheek zelf ook topstukken te zien uit onder meer The British Library en het Louvre. Aan de hand van onder meer kaarten, globes, astronomische instrumenten, prenten, manuscripten en schilderijen wordt het verhaal verteld van zeenavigatie en de grote ontdekkingen. De tentoonstelling wordt vergezeld door een app voor iPhone en iPad en een expositiecatalogus. Tijdens het openingssymposium in november werden diverse lezingen over het onderwerp gehouden. Informatie www.bnf.fr.

Atlas Miller, portolaankaart van Brazilië (Terra Brasilis) en de Zuidelijke Atlantische Oceaan, 1519. BnF, département des Cartes et plans.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

De wereld in kaart, Gerard Mercator (1512-1594) en de eerste wereldatlas

/ Thomas Horst. - Brussel: Mercatorfonds en Gütersloh/München: Faksimile Verlag 2011). 399 p., geb., ill. in kleur. - ISBN 978 90 6153 124 1. Prijs €€ 69,95

Dit boek bestaat uit twee gedeelten. De eerste circa 150 bladzijden zijn een tekst-gedeelte. In het eerste hoofdstuk geeft Horst een overzicht van de geschiedenis van de kartografie in oudheid, middeleeuwen en Renaissance. In hoofdstuk twee komt Mercator zelf aan de orde. Horst zet uiteen wat er over zijn leven bekend is en beschrijft zijn verschillende kartografische projecten. Het derde en laatste hoofdstuk tenslotte is gewijd aan de atlas. Dit behelst in de eerste plaats een beschrijving van het project als geheel. Mercator zag de kaartenverzameling als onderdeel van een algemene wereldbeschrijving, die bijvoorbeeld ook de chronologie en de sterrenkunde zou moeten omvatten. Slechts enkele onderdelen werden voltooid. Twee delen met kaarten verschenen in 1585 en 1589. In 1595, een jaar na Mercators dood, verscheen dan nog een derde deel, dat de kaartenverzameling afrondde en dat daarnaast ook een verhandeling van

Mercator over de schepping en bouw van de wereld bevatte. Het is pas dit deel dat de titelpagina met de titel 'Atlas' bevat. De verhandeling over de schepping was formeel het eerste deel van de Atlas. De kaarten, met inbegrip van de eerder in 1585 en 1589 gepubliceerde kaarten, vormden het tweede deel. Horst beschrijft eerst de kaartenverzamelingen van 1585 en 1589. Vervolgens bespreekt hij het voorwerk uit het boek van 1595 (een levensbeschrijving van Mercator door Walter Ghym, alsmede een paar brieven en grafschriften), de verhandeling over de schepping, en tenslotte de kaarten in dit boek.

Alle kaarten uit de atlas, 107 in totaal, worden dan in het tweede gedeelte van het boek gereproduceerd. Als origineel is gekozen voor het exemplaar in de staatsbibliotheek in Berlijn. Daarmee is gekozen voor een atlas die uitzonderlijk rijk is ingekleurd. De volgorde van de kaarten wijkt wel enigszins af van de meeste andere bekende exemplaren. Meest opvallend is dat de kaarten van 1595 en zelfs de titelpagina's achter de eerdere kaarten zijn ingebonden. De reproductie volgt deze afwijkende volgorde getrouw. In de beschrijving van de atlas volgt Horst als gezegd de chronologie, maar per deel beschrijft hij de kaarten in de volgorde zoals die kennelijk door Mercator was bedoeld.

Het boek mikt op een groot publiek en verschijnt tegelijkertijd in een Nederlandse, een Franse en een Duitse uitgave. De reproducties zijn bijzonder fraai afgedrukt en door het grote formaat van het boek komen zij goed tot hun recht. Ook de eerste hoofdstukken zijn uitbundig geïllustreerd, met afbeeldingen van kaarten van Mercator en anderen, titelbladen, en ander relevant materiaal. Hoewel het als koffietafelboek prima zou kunnen functioneren, doet die kwalificatie de uitgave geen recht. De beschrijving van de kaarten is nauwgezet. Elke kaart krijgt een korte beschrijving met gegevens over mogelijke bronnen en verdere bijzonderheden. Ook de tekst in de inleidende hoofdstuk-

ken is wetenschappelijk verantwoord en up to date. Horst heeft oog voor detail, hij kent de literatuur, de oude zowel als de recente, en zet helder de stand van zaken uiteen. Sommige lezers hadden misschien een iets ruimere vertaling van Latijnse titels en dergelijke gewenst, maar de tekst is overal goed te volgen. Dat hij vooral aandacht schenkt aan de kartografie zal men hem graag vergeven. Hoewel er een paragraaf is over "Mercators globen en astronomische instrumenten" wordt daarin niets gezegd over de astrolabia die Gerald Turner aan hem heeft toegeschreven, of de astrologische schijf waarover Steven vanden Broecke heeft geschreven. Wel gaat Horst in op Mercators chronologische en theologische werk, dat ook een direct verband heeft met het Atlasproject. Hij wijst hier en daar op desiderata op kartografisch-historisch gebied. Bij de levensbeschrijving van Mercator laat hij zulks na. Voor wie de literatuur kent, heeft het boek weinig nieuws te bieden, maar het is een fraaie en gedegen uitgave die het kartografisch werk van Mercator breed toegankelijk maakt en die de historicus hopelijk kan inspireren tot verder onderzoek.

Rienk Vermij

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://cartography.geo.uu.nl/journals>.

Aarsbergen, Aart, 'Spiegel van de bekende wereld.' *National Geographic* [Nederlandse uitgave] (December 2012): 134-145. - Betr. Atlas Blauw-van der Hem.

Berkhout, Heidi, 'HISGIS-projectleider Hans Mol aan het woord: Terugreizen in de tijd met Fryske Akademy'. *E-Data & Research* 7 (2012), 1, blz. 7.

Delft, Marieke van, en Peter van der Krogt, *Atlas De Wit: 1698: Stedenatlas van de Lage Landen, Atlas des villes des anciens Pays-Bas, Town atlas of the Low Countries*. Tiel: Lannoo; Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2012. - 320 blz. - informatie: <http://www.atlasdewit.com>

Graaf, Henk van de, en Martijn Storms, 'De polder in kwestie': De ontdekking van een onbekende zestiende-eeuwse proceskaart van de polder Donkersloot. *Caert-Thresoor* 31,3 (2012): 79-84.

Heijer, Henk den, Piet Emmer e.a., *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie, Deel II: De Nieuwe WIC, 1674-1791. = Comprehensive Atlas of the Dutch West India Company, vol. II The New WIC, 1674-1791*. Voorburg: Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, 2012. - 472 blz. - ISBN 978-90-74861-00-7. - Prijs €350. Informatie <http://www.asiamaior.nl>.

Hogenstijn, Clemens M., *Een perfecte landkaart van Overijssel: De kaarten van Overijssel door Nicolaas ten Have in het licht van hun tijd*. [Kampen]: IJsselacademie, 2012 - ISBN 978-90-6697-229-2 - 119 blz. - €34,95.

Kok, Hans, 'De Tweede Wereldoorlog in Nederland: Een 'beeldige' samenvatting van een moeilijke periode in kaart gebracht door de Stichting 1940-1945'. *Caert-Thresoor* 31,3 (2012): 85-90.

Krogt, Peter van der, 'Walcheren 1945: een komische kaart van een overstroming'. *Zeeland: Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 21,3 (2012): 100-104.

Krogt, Peter van der, Joan Blauw: Le Grand Atlas ou Cosmographie Blaviane', 220-223, in: Monika Kordhanke et al. (eindred.), *Over de schoonheid van precisie: Een fascinerende kijk op boekkunst en grafiek met de Liberna Collection*. - Mettingen: Draiflessen Collection, 2012. [ook edities in het Duits en Engels].

Lange, Quinten, *Schatkamers van Nederland: Historisch kaartwerk van Nederland*. Den Haag: ANWB, 2012. - Doos met boek 176 blz.) en 24 reproducties. - ISBN 978.901.803.4863. Prijs €32,95 (ANWB leden: €29,95)

Levi, Peter, 'Kaartencollecties in Nederland: Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam'. *Caert-Thresoor* 31,3 (2012): 93-94.

Meer, S. de, *Atlas of the World: Gerard's Mercator's Map of the World (1569)*. - with an introduction by Sjoerd de Meer. Zutphen: Walburg Pers, 2012. - 60 p. - ISBN 9789057308543. - €395,- (Nederlandstalige editie verscheen in 2011).

Meer, Sjoerd de, en Rikkert Wijk, *De kaart van de landen van Voorne door Jan Jansz. Potter, 1576*. Brielle: Historische Vereniging De Brielse Maasmond, 2012. 16 p. ill. in kleur. - geen isbnnr. - prijs € 4,- (exclusief verzendkosten) via www.debrielsemaasmond.nl; info @debrielsemaasmond.nl

Muller, Frederik, 'Tabula Moderna Alterius Hemisphaerii: The oldest surviving map of the Pacific?' *The Globe: Journal of the Australian and New Zealand Map Society* 71 (2012): 1-75 + reproductie.

Netten, Djoeko van, 'Een boek als carrièrevehikel: De zeemansgidsen van Blauw'. *De Zeventiende Eeuw* 27 (2011), 2: 214-231.

Vannieuwenhuyze, Bram, 'Brussel, Halle, Vilvoorde. Een topografische vergelijking op basis van de stadsplannen van Jacob van Deventer'. *Caert-Thresoor* 31,3 (2012): 67-74.

Verhelst, Elisabeth, Liesbeth Missel, Bas Vanmeulebrouk, & Frans. I. Rip, 'Publishing WWII aerial photographs in geographical and library information systems'. *e-Perimtron* 7,3 (2012): 147-154.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

On-line: http://www.e-perimtron.org/Vol_7_3/Verhelst_et_al.pdf

Verstegen, Wybren, 'Natuurschoonwetkaarten gered en nu via internet te raadplegen'. *Caert-Thresoor* 31,3 (2012): 75-78.

Werner, Jan, 'Nederland na Napoleon (1815)'. *Geografie* 21 (2012), 8: 34-35.

Wijk, Wim van, *Historische Atlas van de Biesbosch: Zes eeuwen Biesbosch in 78 kaarten*. Zwolle: W Books BV, 2012. - 310 blz. - ISBN 9789040007644. prijs €29,95.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

IMCoS Journal 130 (Summer 2012)

Walker, Caroline, 'An inspired artist: The life and maps of MacDonald Gill' (blz. 7-12).

Mlinarić, Dubravka, 'A culture of cartography: Maps of the Central Dalmatia Coastline' (blz. 15-20).

Speed, Jeffrey John, 'Under the bed: Tales of an occasional dealer in maps' (blz. 23-30).

Bower, David, 'Worth a look: A city in tapestry' (blz. 32).

Thrower, Norman J. W., 'Alfred W. Newman: A tribute' (blz. 33-36).

Newby, Vaerle, 'Mapping the Olympics: Cartographic Games 1948-2012' (blz. 44-45).

IMCoS Journal 131 (Winter 2012)

Joynes, Daphne, 'The Path to Promotion: An eighteenth century chart of Newfoundland' (blz. 7-14).

Clancy, Robert, 'The Great South Sea: The imperial influence of Pacific region maps' (blz. 16-21).

Myers, Stephen, 'The Walbrook Hijack: Mapping London's hidden rivers' (blz. 23-28).

e-Perimtron 7,3 (2012)

Brovelli, Maria A., & Marco Minghini, 'Georeferencing old maps: a polynomial-based approach for Como historical cadastres' (blz. 97-110).

Boutoura, Chrysoula, Vasileios Tsioukas, & Angeliki Tsorlini, 'Experimenting 'fisheye-lens' functions' in studying digitally particular historic maps' (blz. 111-123).

Vichrova, Martina, 'Digital terrain model of the Second Military Survey: Two model territories: the surroundings of the town Rokycany and part of the military training area Brdy' (blz. 124-135).

Talich, Milan, Ondrej Böhm, & Lubomír Soukup, 'Classification of digitised old maps and possibilities of its utilization' (blz. 136-146).

Verhelst, Elisabeth, [et al.], 'Publishing WWII aerial photographs in geographical and library information systems' (blz. 147-154).

Capdevila, Joan [et al.], 'Gateway MARC21-ISO19115: definition and reference implementation' (blz. 155-162).

The Portolan 85 (Winter 2012)

Van Duzer, Chet, 'Waldseemüller's World Maps of 1507 and 1516: Sources and Development of his Cartographical Thought' (blz. 8-20).

McDougall, Julie, 'British School Atlases: Shaping Style and Map Content' (blz. 21-34).

Farrell, Cassandra Britt, 'The Library of Virginia's Civil War Map Collection' (blz. 35-45).

Lockwood, Leigh, 'GPS 1.0 beta, AKA Britannia Depicta... (or, Travel Commentary in Strip Maps)' (blz. 46-50).

Fondersmith, John, 'The United States Map as a National Symbol' (blz. 75-77).

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl

internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

ANTIQUARIAT
Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31

47551 Bedburg-Hau (Germany)

Phone: +49 (0)2821 7115 991

Fax: +49 (0)2821 7115 993

E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**28-31 mei
2013**

**Kijkdagen
23-26 mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893

e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Voor een compleet traject

PICTURAE

www.picturae.nl

erfgoed en cultuur inspirerend toegankelijk